

Del I.

**Metamorfoze kapitala in
njihov krožni tok**

1. Krožni tok denarnega kapitala

Proces krožnega toka¹ kapitala poteka v treh stadijih, ki tvorijo, kot smo [31] razložili v prvem zvezku, naslednje zaporedje:

Prvi stadij: Kapitalist se pojavi na trgu blaga in dela kot kupec; njegov denar se spremeni v blago oziroma opravi cirkulacijski akt $D - B$.

Drugi stadij: Kapitalist produktivno porabi kupljeno blago. Deluje kot kapitalistični producent blaga; njegov kapital opravi produkcijski proces. Rezultat: blago z večjo vrednostjo, kakor je vrednost njegovih produkcijskih elementov.

Tretji stadij: Kapitalist se vrne na trg kot prodajalec; njegovo blago se spremeni v denar oziroma opravi cirkulacijski akt $B - D$.

Obrazec za krožni tok denarnega kapitala je torej:

$D - B \dots P \dots B' - D'$, kjer nakazujejo pike prekinitev cirkulacijskega procesa, B' in D' pa pomenita B in D , ki sta se povečala za presežno vrednost.

Prvi in tretji stadij smo obravnavali v prvi knjigi samo, kolikor je bilo [32] nujno za razumevanje drugega stadija, produkcijskega procesa kapitala. Zato se nismo ozirali na različne oblike, v katere se oblači kapital v svojih različnih stadijih in ki jih pri ponavljanem krožnem toku zdaj privzema, zdaj odlaga. Te so zdaj neposredni predmet raziskave.

Da bi oblike lahko jasno doumeli, moramo predvsem odmisлити vse momente, ki nimajo nobene zveze s spreminjanjem in tvorjenjem oblik kot takima. Zato tu ne predpostavljamo samo, da se prodaja blago po svoji vrednosti, ampak tudi, da se to dogaja ob nespremenjenih okoliščinah. Odmislili bomo torej tudi spremembe vrednosti, ki lahko nastanejo med procesom krožnega toka.

¹Iz rokopisa II.

1.1. Prvi stadij. D–B²

$D - B$ predstavlja spremembo denarne vsote v vsoto blaga; za kupca spremembo njegovega denarja v blago, za prodajalca spremembo njegovega blaga v denar. Kar napravi iz tega akta splošne blagovne cirkulacije hkrati tudi funkcionalno določen odsek v samostojnem krožnem toku individualnega kapitala, ni toliko oblika akta, kolikor njegova stvarna vsebina, posebni uporabni značaj blaga, ki zamenja svoje mesto z denarjem. Na eni strani so to produkcijska sredstva, na drugi delovna sila, materialni in osebni faktorji blagovne produkcije, ki morajo s svojim posebnim značajem seveda ustrezati vrsti predmeta, ki naj se izdela. Če označimo delovno silo z Ds , produkcijska sredstva s Ps , potem je vsota blaga, ki ga je treba kupiti, $B = Ds + Ps$, ali krajše $B <_{Ps}^{Ds}$. Glede na svojo vsebino se torej izkaže $D - B$ kot $D - B <_{Ps}^{Ds}$; z drugo besedo, $D - B$ razpade na $D - Ds$ in $D - Ps$; denarni znesek D se razcepi na dva dela, od katerih kupi eden delovno silo, drugi produkcijska sredstva. Ti dve vrsti nakupov pripadata popolnoma različnima trgovam: prva trgu blaga v pravem pomenu, druga trgu dela.

$D - B <_{Ps}^{Ds}$ pa kaže razen te kakovostne razcepitve blagovne vsote, v katero se pretvarja denar, še izredno značilno količinsko razmerje.

Znano nam je, da se plača vrednost oziroma cena delovne sile njenemu lastniku, ki jo prodaja kot blago, v obliki mezde, se pravi kot cena količine dela, ki vsebuje presežno delo; tako, da nastopa ta količina v pogodbi med kupcem in prodajalcem, če je dnevna vrednost delovne sile enaka na primer trem markam, tj. produktu peturnega dela, kot cena ali mezda, denimo, deseturnega dela. Če se sklene takšna pogodba s 50 delavci, morajo opraviti kupcu v enem dnevu skupno 500 delovnih ur, od katerih sestoji polovica, 250 delovnih ur ali 25 deseturnih delovnih dni, izključno iz presežnega dela. Množina kakor tudi obseg produkcijskih sredstev, ki jih je treba kupiti, morata zadostovati za uporabo te količine dela.

$D - B <_{Ps}^{Ds}$ ne izraža torej le kakovostnega razmerja, po katerem se določeni denarni znesek, denimo 422 f. št., pretvori v produkcijska sredstva in delovno silo, ki drug drugemu ustrezata, ampak tudi količin-

²Od tod naprej rokopis VII, začet 2. julija 1878.

sko razmerje med obema deloma denarja, ki sta založena v delovno silo D_s in v produkcijska sredstva P_s in ki ga že vnaprej opredeljuje vsota prekomernega presežnega dela, katero mora opraviti določeno število delavcev.

Če znaša torej na primer v kaki predilnici tedenska mezda 50 delavcev 50 f. št., tedaj je treba izdati za produkcijska sredstva 372 f. št., če je to vrednost produkcijskih sredstev, ki pretvorijo 3000-urno tedensko delo, od katerega je 1500 ur presežnega dela, v prejo.

Tu je čisto vseeno, koliko dodatne vrednosti v obliki produkcijskih sredstev zahteva uporaba dodatnega dela v različnih industrijskih panogah. Važno je samo, da mora v vsakem primeru za nakup produkcijskih sredstev porabljeni del denarja – oziroma v $D - P_s$ nakupljenih produkcijskih sredstev – zadoščati, biti torej vnaprej za ta namen preračunan in preskrbljen v ustreznem sorazmerju. Z drugo besedo, množina produkcijskih sredstev mora biti tolikšna, da lahko vsrka tisto količino dela, katera jo pretvori v produkt. Če ne bi bilo dovolj produkcijskih sredstev, ne bi bilo mogoče uporabiti dodatnega dela, ki je na voljo kupcu; njegova pravica, da razpolaga z njim, bi bila prazna. Če pa bi bilo več produkcijskih sredstev, kakor je razpoložljivega dela, jih delo ne bi nasitilo in se ne bi spremenila v produkt.

[34]

Kakor hitro je akt $D - B < D_s^{P_s}$ opravljen, nima kupec v rokah samo za produkcijo koristnega predmeta potrebnih produkcijskih sredstev in delovne sile. Pridobil je možnost, da uporabi v produkciji več delovne sile, torej večjo količino dela, kot je potrebna za nadomestitev vrednosti delovne sile, obenem s produkcijskimi sredstvi, ki jih potrebuje, da to količino dela ostvari ali popredmeti; v rokah ima torej faktorje, ki ustvarjajo predmete z večjo vrednostjo, kakor je vrednost njihovih produkcijskih elementov, oziroma množino blaga, ki vsebuje presežno vrednost. Vrednost, ki jo je bil založil v obliki denarja, ima sedaj takšno naturalno obliko, v kateri se lahko uveljavi kot vrednost, ki producira presežno vrednost. Z drugimi besedami: zdaj je v stanju ali obliki *produktivnega kapitala*, ki je sposoben delovati kot ustvarjalec vrednosti in presežne vrednosti. Kapital v tej obliki imenujmo P .

Vrednost P pa je enaka vrednosti D_s plus P_s , enaka v D_s in P_s pretvorjenemu D . D je ista kapitalska vrednost kot P , samo da obstaja v

drugačni obliki, namreč kapitalaska vrednost v denarnem stanju oziroma denarni obliki – *denarni kapital*.

[35] To dejanje splošne blagovne cirkulacije, $D - B < \overset{Ds}{P_s}$ ali v njegovi splošni obliki $D - B$, vsota blagovnih nakupov, je kot stopnja v samostojnem procesu krožnega toka kapitala zato hkrati sprememba kapitalске vrednosti iz njene denarne oblike v njeno produktivno obliko, ali krajše, sprememba *denarnega kapitala* v *produktivni kapital*. V podobi krožnega toka, ki ga tu predvsem proučujemo, je zato denar prvi nosilec kapitalске vrednosti, torej denarni kapital kot oblika, v kateri se kapital založi.

Kot denarni kapital je kapital v stanju, v katerem lahko opravlja funkcije denarja, kakor – v obravnavanem primeru – funkciji splošnega kupnega in splošnega plačilnega sredstva. (To, kolikor se delovna sila sicer najprej kupi, plača pa šele potem, ko je že delovala. Tudi pri $D - P_s$ deluje denar prav tako kot plačilno sredstvo, če produkcijska sredstva niso že pripravljena na trgu, ampak jih je treba šele naročiti.) Ta sposobnost ne izvira iz dejstva, da je denarni kapital kapital, ampak iz dejstva, da je denar.

Po drugi plati lahko opravlja kapitalaska vrednost v denarnem stanju samo denarne funkcije in nobenih drugih. To, kar naredi le-te za kapitalске funkcije, je njihova določena vloga v gibanju kapitala, od tod tudi povezanost stadija, v katerem se pojavljajo, z drugimi stadiji njegovega krožnega toka. Na primer: v primeru, ki ga tu predvsem obravnavamo, se spreminja denar v razne vrste blaga, katerih spojitev tvori naturalno obliko produktivnega kapitala, ki torej latentno, se pravi glede na možnost, že skriva v sebi rezultat kapitalističnega produkcijskega procesa.

Del denarja, ki opravlja v $D - B < \overset{Ds}{P_s}$ funkcijo denarnega kapitala, preide z izvedbo te cirkulacije v funkcijo, v kateri njegov kapitalski značaj izgine, ostane pa njegov denarni značaj. Cirkulacija denarnega kapitala D se razdeli na $D - P_s$ in $D - D_s$, v nakup produkcijskih sredstev in nakup delovne sile. Oglejmo si zadnji akt sam zase! $D - D_s$ je kapitalistov nakup delovne sile; in je prodaja delovne sile – tu lahko rečemo dela, ker predpostavlja obliko mezde – po delavcu, lastniku delovne sile. Kar je za kupca $D - B$ (enako $D - D_s$), je tu, tako kakor pri vsakem nakupu, za prodajalca (delavca) $D_s - D$ (enako $B - D$), prodaja

njegove delovne sile. To je prvi stadij cirkulacije ali prva metamorfoza blaga (I. knjiga, 3. poglavje, 2.a); za prodajalca dela je sprememba njegovega blaga v njegovo denarno obliko. Tako prejeti denar delavec postopoma izdaja za takšno blago, ki zadovoljuje njegove potrebe, za potrošne predmete. Celotno menjavo njegovega blaga predstavlja torej $D_s - D - B$, se pravi, prvič, $D_s - D$ (enako $B - D$) in, drugič, $D - B$, torej splošna oblika enostavne cirkulacije blaga $B - D - B$, v kateri nastopa denar zgolj kot prehodno menjalno sredstvo, zgolj kot posredovalec zamenjave blaga za blago. [36]

$D - D_s$ je značilni moment spremembe denarnega kapitala v produktivni kapital, ker je bistveni pogoj, da se v denarni obliki založena vrednost dejansko spremeni v kapital, v presežno vrednost ustvarjajočo vrednost. $D - P_s$ je potreben samo, da popredmeti z $D - D_s$ nakupljeno množino dela. S tega vidika smo torej prikazali $D - D_s$ v drugem oddelku prve knjige »Spreminjanje denarja v kapital«. Tu moramo pogledati zadevo še z drugega vidika, s posebnim ozirom na denarni kapital kot pojavno obliko kapitala.

Na splošno velja akt $D - D_s$ za značilen za kapitalistični produkcijski način. Vendar nikakor iz navedenega razloga, po katerem je nakup delovne sile kupna pogodba, s katero se dogovori dobava večje količine dela, kot je potrebna za nadomestitev cene delovne sile, mezde; torej dobava presežnega dela, ki je glavni pogoj za kapitalizacijo založene vrednosti ali, kar je isto, za produkcijo presežne vrednosti. Pač pa zaradi svoje oblike, ker se v obliki mezde kupuje delo z *denarjem*, kar je značilno za denarno gospodarstvo.

Iracionalnost oblike tudi tu ne šteje za značilno. To iracionalnost puščamo celo ob strani. Iracionalnost je v tem, da delo samo kot vrednost ustvarjajoči element, torej tudi ne določena količina dela, ne more imeti nobene vrednosti, ki bi se izrazila v njegovi ceni, v njegovi enakovrednosti z določeno količino denarja. Znano pa nam je, da je mezda le prikrita oblika, oblika, v kateri nastopa na primer dnevna cena delovne sile kot cena dela, ki ga opravi ta delovna sila v enem dnevu, tako da se na primer vrednost, ki jo je ta delovna sila producirala v šestih urah dela, izraža kot vrednost njenega dvanajsturnega delovanja ali dela. [37]

$D - D_s$ velja za značilnost, za spoznavno znamenje tako imenovanega

denarnega gospodarstva, ker nastopa tu delo kot blago svojega posestnika in zato denar kot kupec – torej zaradi denarnega odnosa (se pravi nakupa in prodaje človekove dejavnosti). Denar pa nastopa že zelo zgodaj kot kupec tako imenovanih storitev, ne da bi se bil D spremenil v denarni kapital in ne da bi se bil preobrnil splošni značaj gospodarstva.

Denarju je popolnoma vseeno, v kakšno vrsto blaga ga spremenimo. Denar je splošna oblika, v kateri izpričajo ekvivalentnost vse vrste blaga, ki kažejo že s svojimi cenami, da so idealno neki denarni znesek, da čakajo na svojo spremembo v denar in da pridobe le z zamenjavo svojega mesta z denarjem obliko, v kateri se lahko pretvorijo v uporabne vrednosti za svoje posestnike. Če se torej pojavi na trgu delovna sila kot blago svojega posestnika in se prodaja v obliki plačila za delo, v obliki mezde, tedaj njen nakup in prodaja nista prav nič bolj nenavadna kot nakup in prodaja katerega koli drugega blaga. Značilnost ni v tem, da je blago – delovno silo mogoče kupiti, ampak v tem, da se delovna sila pojavi kot blago.

Z $D - B < \overset{Ds}{P_s}$, spremembo denarnega kapitala v produktivni kapital, spoji kapitalist materialne in osebne produkcijske faktorje, kolikor obstajajo ti faktorji kot blago. Če se pretvori denar prvič v produktivni kapital ali če prvič deluje kot denarni kapital za svojega posestnika, mora ta kupiti prej produkcijska sredstva, delavnice, stroje itd., preden kupi delovno silo; kakor hitro preide delovna sila v njegovo oblast, morajo biti produkcijska sredstva že tu, da jo lahko uporabi kot delovno silo.

Tako je to s kapitalistovega vidika.

[38]

Z vidika delavca: produktivno delovanje njegove delovne sile je mogoče šele od trenutka, v katerem se, ker je bila prodana, združi s produkcijskimi sredstvi. Pred prodajo je torej ločena od produkcijskih sredstev, materialnih pogojev svojega delovanja. Dokler je ločena od produkcijskih sredstev, je ni mogoče uporabiti niti neposredno za produkcijo uporabnih vrednosti za njenega posestnika niti za produkcijo blaga, od katerega prodaje bi ta lahko živel. Kakor hitro pa se s svojo prodajo združi s produkcijskimi sredstvi, je sestavni del produktivnega kapitala svojega kupca, prav tako kakor so to produkcijska sredstva.

Čeprav se torej obnašata v aktu $D - D_s$ posestnik denarja in posestnik delovne sile drug nasproti drugemu le kot kupec in prodajalec, četudi

stopata drug nasproti drugemu le kot posestnik denarja in posestnik blaga in sta torej po tej plati samó v denarnem odnosu, nastopa vendar kupec že prav od početka hkrati kot posestnik produkcijskih sredstev, ki so materialni pogoji, da lahko posestnik produktivno porablja svojo delovno silo. Z drugimi besedami: ta produkcijska sredstva nastopajo nasproti posestniku delovne sile kot tuja lastnina. Na drugi strani nastopa prodajalec dela nasproti kupcu dela kot tuja delovna sila, ki mora preiti v njegovo oblast, se vključiti v njegov kapital, da ta resnično lahko deluje kot produktivni kapital. Razredno razmerje med kapitalistom in meznim delavcem torej že obstaja, je že predpostavljeno v trenutku, ko stopita v aktu $D - Ds$ ($Ds - D$ s strani delavca) drug nasproti drugemu. To je nakup in prodaja, denarni odnos, vendar takšen nakup in prodaja, v katerem je kupec že vnaprej kapitalist, prodajalec pa že vnaprej mezni delavec, in je to razmerje določeno z okoliščino, da so pogoji za ostvaritev delovne sile – življenjske potrebščine in produkcijska sredstva – kot tuja lastnina ločeni od posestnika delovne sile.

Kako ta ločitev nastane, nas tu ne zanima. Obstaja, kadarkoli pride do akta $D - Ds$. Kar nas tu zanima, je naslednje: če se pojavlja $D - Ds$ kot funkcija denarnega kapitala ali denar kot eksistenčna oblika kapitala, tedaj nikakor ne le zaradi tega, ker nastopa tu denar kot plačilno sredstvo za človeško dejavnost, ki ima koristen učinek, za kakšno storitev; nikakor torej ne zaradi funkcije denarja kot plačilnega sredstva. V tej obliki se lahko izda denar edinole, ker je delovna sila ločena od svojih produkcijskih sredstev (vštevši življenjske potrebščine kot produkcijska sredstva same delovne sile) in ker se ta ločenost odpravi samo tako, da se delovna sila proda posestniku produkcijskih sredstev; da pripada kupcu torej tudi delovanje delovne sile, katerega meje nikakor ne sovpadajo z mejami količine dela, ki je potrebna za reprodukcijo njene lastne cene. Kapitalski odnos se pojavi v produkcijskem procesu samo zato, ker obstaja sam po sebi v cirkulacijskem aktu, v različnih temeljnih ekonomskih pogojih, v katerih nastopata drug nasproti drugemu kupec in prodajalec, v njunem razrednem odnosu. Ni denar tisti, ki s svojo naravo ustvarja ta odnos; pač pa je obstoj tega odnosa tisto, kar lahko spremeni zgolj denarno funkcijo v funkcijo kapitala.

V pojmovanju denarnega kapitala (z njim imamo za zdaj opravka le

znotraj določene funkcije, v kateri se nam tu odkriva) hodita po navadi vštric ali se prepletata dve zmoti. Prva: funkcije, ki jih opravlja kapitalaska vrednost kot denarni kapital, in ki jih lahko opravlja prav zato, ker se nahaja v denarni obliki, se napačno izvajajo iz njenega kapitalskega značaja; v resnici so le posledica denarnega stanja kapitalske vrednosti, njene denarne pojavne oblike. Druga pa prav nasprotno: specifična vsebina denarne funkcije, ki jo dela hkrati za kapitalsko funkcijo, se izvaja iz narave denarja (denar se torej zamenjuje s kapitalom), medtem ko predpostavlja, kakor tu v izvedbi $D - Ds$, družbene razmere, ki v goli blagovni in ustrezni denarni cirkulaciji nikakor niso podane.

Tudi nakup in prodaja sužnjev je po svoji obliki nakup in prodaja blaga. Brez obstoja suženjstva pa denar ne more opravljati te funkcije. Če obstaja suženjstvo, se denar troši za nakup sužnjev. Nasprotno pa denar v kupčevi roki nikakor ne zadošča, da bi omogočil suženjstvo.

[40]

Dejstvo, da prodaja lastne delovne sile (v obliki prodaje lastnega dela za mezdo) ni izoliran pojav, ampak družbeno odločilna predpostavka blagovne produkcije, da opravlja torej denarni kapital funkcijo $D - B < \frac{Ds}{Ps}$, ki jo tu proučujemo, v družbenem merilu, predpostavlja zgodovinske procese, ki so raztrgali prvotno spojenost produkcijskih sredstev z delovno silo; procese, zaradi katerih si stoje nasproti ljudske množice, delavci kot nelastniki in nedelavci kot lastniki teh produkcijskih sredstev. Pri tem je vseeno, ali je imela ta spojenost pred svojim razkrojem tako obliko, da je pripadal delavec kot produkcijsko sredstvo drugim produkcijskim sredstvom ali pa je bil njihov lastnik.

Dejstvo, na katerem temelji akt $D - B < \frac{Ds}{Ps}$, je razdelitev; ne razdelitev v navadnem smislu kot razdelitev potrošnih sredstev, ampak razdelitev samih produkcijskih elementov, od katerih so materialni faktorji koncentrirani na eni strani, delovna sila pa izolirana od njih na drugi.

Produkcijska sredstva, materialni del produktivnega kapitala, morajo stati nasproti delavcu torej že kot taka, kot kapital, preden lahko postane akt $D - Ds$ splošno družbeni akt.

Poprej smo videli, da kapitalistična produkcija, ko je uvedena, v svojem razvoju to ločitev ne samo reproducira, ampak da jo razširja v vedno večjem obsegu, dokler ne postane splošno vladajoče družbeno stanje.

Stvar pa ima še drugo plat. Da lahko kapital nastane in se polasti produkcije, je potrebna določena razvojna stopnja trgovine, torej tudi blagovne cirkulacije in s tem blagovne produkcije; predmeti namreč ne morejo vstopati v cirkulacijo kot blago, če niso producirani za prodajo, torej kot blago. Blagovna produkcija kot normalna, prevladujoča značilnost produkcije pa se pojavi šele na osnovi kapitalistične produkcije.

Ruski zemljiški lastniki, ki obdelujejo zaradi tako imenovane kmečke odveze svoja posestva z mezdnimi delavci namesto s podložnimi prisilnimi delavci, tarnajo nad dvojim. Najprej nad pomanjkanjem denarnega kapitala. Tako na primer pravijo: Preden prodamo pridelke, moramo v večjih zneskih plačati mezdne delavce, za to pa nam manjka prvi pogoj, gotovina. Kapital v obliki denarja mora biti vedno na razpolago za kapitalistično izvrševanje produkcije prav zaradi plačila mezd. Toda zemljiški lastniki naj se glede tega potolažijo. Čas zaceli vse rane in industrijski kapitalist bo imel ne samo svoj denar, ampak tudi l'argent des autres [denar drugih]. [41]

Bolj značilna pa je druga pritožba, namreč da ne dobe za nakup v zadostnem številu in v vsakem času proste delovne sile, četudi imajo denar, kajti ruski poljski delavec zaradi tega, ker je zemlja skupna last vaše občine, še ni popolnoma ločen od svojih produkcijskih sredstev in torej še ni »svobodni mezdni delavec« v pravem pomenu besede. Obstoj le-tega v družbenem merilu pa je neizogibni pogoj, da se $D - B$, sprememba denarja v blago, lahko pokaže kot sprememba denarnega kapitala v produktivni kapital.

Samo po sebi je torej umljivo, da je obrazec krožnega toka denarnega kapitala $D - B \dots P \dots B' - D'$ samoumevna oblika krožnega toka kapitala le na podlagi že razvite kapitalistične produkcije, ker predpostavlja obstoj razreda mezdnih delavcev v družbenem obsegu. Kakor smo videli, kapitalistična produkcija ne producira samo blaga in presežne vrednosti; reproducira, in v vedno večjem obsegu, razred mezdnih delavcev in spreminja ogromno večino neposrednih producentov v mezdne delavce. Ker je prva predpostavka, da se lahko izvrši akt $D - B \dots P \dots B' - D'$, nenehno eksistiranje razreda mezdnih delavcev, predpostavlja torej že kapital v obliki produktivnega kapitala, zato pa obliko krožnega toka produktivnega kapitala.

1.2. Drugi stadij. Delovanje produktivnega kapitala

[42]

Krožni tok kapitala, ki ga proučujemo tu, se začne s cirkulacijskim aktom $D - B$, spremembo denarja v blago, z nakupom. Cirkulacijo je treba torej dopolniti z nasprotno metamorfozo $B - D$, spremembo blaga v denar, s prodajo. Neposredni rezultat $D - B <_{P_s}^{D_s}$ pa je prekinitev cirkulacije v denarni obliki založene kapitalске vrednosti. S spremembo denarnega kapitala v produktivni kapital je dosegla kapitalška vrednost naturalno obliko, v kateri ne more krožiti dalje, ampak mora priti v potrošnjo, namreč v produktivno potrošnjo. Uporaba delovne sile, tj. delo, je možna le v delovnem procesu. Kapitalist ne more delavca prodati kot blago naprej, ker ni njegov suženj in ker ni kupil nič drugega kot uporabo njegove delovne sile za določen čas. Po drugi strani lahko porabi delovno silo le tako, da z njo porabi produkcijska sredstva kot tvorce blaga. Rezultat prvega stadija je torej vstop v drugi stadij, produktivni stadij kapitala.

To gibanje se izraža kot $D - B <_{P_s}^{D_s} \dots P$, pri čemer pomenijo pike, da je cirkulacija kapitala prekinjena, proces njegovega krožnega toka pa se nadaljuje s preходом s področja blagovne cirkulacije na produkcijsko področje. Prvi stadij, sprememba denarnega kapitala v produktivni kapital, je torej le predhodnik in uvodna faza drugega stadija, delovanja produktivnega kapitala.

$D - B <_{P_s}^{D_s}$ ne predpostavlja samo, da razpolaga individuum, ki opravlja ta akt, z vrednostmi poljubne uporabne oblike, ampak da ima te vrednosti v denarni obliki, da je posestnik denarja. Bistvo akta pa je prav oddaja denarja, zaradi česar lahko ostane posestnik denarja le, če mu denar priteka implicate s samim aktom oddaje. Denar pa mu lahko priteka nazaj le s prodajo blaga. Akt ga zato predpostavlja kot producenta blaga.

[43]

$D - D_s$. Mezdni delavec živi samo od prodaje svoje delovne sile. Njeno vzdrževanje – njegova samoohranitev – zahteva vsakdanjo potrošnjo. Treba ga je torej plačevati vedno znova v krajših rokih, da lahko ponavlja za svojo samoohranitev nujne nakupe – akt $D_s - D - B$

ali $B - D - B$. Kapitalist se mora torej trajno pojavljati pred njim kot denarni kapitalist, njegov kapital pa kot denarni kapital. Po drugi strani pa se morajo nasproti množici neposrednih producentov, mezdnih delavcev, trajno nahajati nujne življenjske potrebščine v nakupni, se pravi v blagovni obliki, da lahko opravijo akt $Ds - D - B$. Ta položaj zahteva torej že visoko stopnjo cirkulacije produktov kot blaga, torej tudi obsega blagovne cirkulacije. Kakor hitro postane produkcija na osnovi meznega dela splošna, mora biti blagovna produkcija splošna oblika produkcije. Ko se ta uveljavi kot splošna, zahteva vedno večjo delitev družbenega dela, se pravi vedno večje diferenciranje produktov, ki jih producira določeni kapitalist kot blago, vedno večjo cepitev dopolnjujočih se produkcijskih procesov v osamosvojene. V enaki meri kot $D - Ds$ se razvija zato tudi $D - Ps$; se pravi, v istem obsegu se ločuje produkcija produkcijskih sredstev od produkcije blaga, v kateri delujejo produkcijska sredstva, ter nastopajo ta nasproti vsakemu blagovnemu producentu kot blago, ki ga le-ta ne producira, ampak kupuje za potrebe svojega določenega produkcijskega procesa. Prihajajo iz samostojno obratujočih produkcijskih panog, ki so od njegove popolnoma ločene, in vstopajo v njegovo produkcijsko panogo kot blago in jih je treba zato kupiti. Materialni pogoji blagovne produkcije se pojavljajo pred njim v vedno večjem obsegu kot produkti drugih blagovnih producentov, kot blago. V prav istem obsegu mora nastopati kapitalist kot denarni kapitalist oziroma se razširja obseg, v katerem mora njegov kapital delovati kot denarni kapital.

Po drugi strani: prav iste okoliščine, ki ustvarjajo temeljne pogoje za kapitalistično produkcijo – obstoj razreda mezdnih delavcev – pospešujejo prehod vse blagovne produkcije v kapitalistično blagovno produkcijo. V obsegu, v katerem se ta razvija, razkraja in razdira vsako starejšo obliko produkcije, ki zaradi naravnosti na neposredne lastne potrebe spreminja v blago le presežek produkta. Prodajo produkta [44] napravi za glavni namen, spočetka ne da bi vidno napadla sam način produkcije; takšen je bil na primer prvi učinek kapitalistične svetovne trgovine na narode, kakor so npr. Kitajci, Indijci, Arabci itd. Ko pa se kasneje zakorenini, uniči vse oblike blagovne produkcije, ki temelje bodisi na lastnem delu producenta, bodisi na prodaji zgolj presežnega

produkta kot blaga. Najprej blagovno produkcijo posploši, potem pa postopoma spremeni vso blagovno produkcijo v kapitalistično.³

Kakršne koli že so družbene oblike produkcije, delavci in produkcijska sredstva so vedno njeni faktorji. Dokler so ločeni drug od drugega, pa so tako eni kot drugi samo možni faktorji. Če naj se sploh producira, se morajo združiti. Po posebnem načinu, kako se ta zveza vzpostavi, razločujemo različna ekonomska obdobja družbene strukture. V obravnavanem primeru je dano izhodišče ločitev svobodnega delavca od njegovih produkcijskih sredstev; videli pa smo že, kako in v kakšnih pogojih se združita oba v kapitalistovih rokah – namreč kot produktivna oblika njegovega kapitala. Dejanski proces, v katerem se tako združijo tvarni in osebni faktorji produkcije blaga, produkcijski proces, postane zato samo funkcija kapitala – kapitalistični produkcijski proces, katerega naravo smo izčrpno razložili v prvi knjigi tega spisa. Vsako produciranje blaga je hkrati izkoriščanje delovne sile; toda šele kapitalistična produkcija blaga postane tak način izkoriščanja, ki uvede novo dobo, ki v svojem nadaljnjem zgodovinskem razvoju prevrže z organizacijo delovnega procesa in z orjaškim napredkom tehnike vso ekonomsko strukturo družbe in neizmerno preseže vsa prejšnja obdobja.

[45] Po različnih vlogah, ki jih igrajo v produkcijskem procesu pri nastajanju vrednosti in torej tudi pri nastajanju presežne vrednosti, se produkcijska sredstva in delovna sila, kolikor so eksistenčne oblike založene kapitalske vrednosti, razlikujejo kot konstantni kapital in variabilni kapital. Kot različni sestavni deli produktivnega kapitala se razlikujejo poleg tega še po tem, da ostanejo produkcijska sredstva v posesti kapitalista, njegov kapital tudi zunaj produkcijskega procesa, medtem ko je delovna sila eksistenčna oblika individualnega kapitala samo znotraj njegovih meja. Medtem ko je delovna sila blago samo v rokah svojega prodajalca, mezdnega delavca, pa postane kapital le v rokah svojega kupca, kapitalista, ki mu pripada njena začasna uporaba. Produkcijska sredstva sama postanejo stvarni deli produktivnega kapitala oziroma produktivni kapital šele od trenutka, v katerem se mu lahko pripoji delovna sila kot osebna oblika njegovega obstoja. Prav tako kot človeška

³Do tu rokopis VII. Od tod naprej rokopis VI.

delovna sila tudi produkcijska sredstva po naravi niso kapital. Ta posebni družbeni značaj pridobe le v določenih zgodovinsko nastalih razmerah, podobno kot pridobe le v takšnih razmerah žlahtne kovine značaj denarja ali celo denar značaj denarnega kapitala.

Medtem ko produktivni kapital deluje, troši svoje lastne sestavine, da bi jih spremenil v več vredno množino produktov. Ker deluje delovna sila le kot eden njegovih organov, je tudi z njenim presežnim delom producirani presežek vrednosti produkta nad vrednostjo njegovih tvornih elementov plod kapitala. Presežno delo delovne sile je brezplačno delo za kapital in tvori zato za kapitalista presežno vrednost, za katero ne plača nobenega ekvivalenta. Produkt torej ni le blago, ampak s presežno vrednostjo oplojeno blago. Njegova vrednost je enaka $P + Pv$, vrednosti za njegovo produkcijo porabljenega produktivnega kapitala P in presežni vrednosti Pv , ki jo proizvede. Denimo, da sestoji to blago iz 10.000 funtov preje, za katere produkcijo je bilo porabljenih produkcijskih sredstev v vrednosti 372 f. št., delovne sile pa v vrednosti 50 f. št. Med procesom predenja prenesejo predilci vrednost s svojim delom porabljenih produkcijskih sredstev v znesku 372 f. št. na prejo, hkrati pa ustvarijo ustrezno svoji porabi dela novo vrednost v višini, denimo, 128 f. št. Teh 10.000 funtov preje vsebuje torej vrednost 500 f. št.

1.3. Tretji stadij. $B'-D'$

Blago postane *blagovni kapital* kot funkcionalna eksistenčna oblika že [46] povečane vrednosti kapitala, ki izvira neposredno iz produkcijskega procesa samega. Če bi bila blagovna produkcija v vsem svojem družbenem obsegu kapitalistična, bi bilo vsako blago prav od početka element blagovnega kapitala, naj bo surovo železo ali bruseljske čipke, žveplena kislina ali cigare. Vprašanje, katerim vrstam blagovne vojske pripada zaradi njihove kakovosti čin kapitala, katere pa so določene za navadno blagovno službo, je ena od milih nadlog, ki si jih sholastična ekonomija sama dela.

V svoji blagovni obliki mora opravljati kapital blagovno funkcijo. Predmeti, iz katerih obstaja in ki se že od početka producirajo za trg, se

morajo prodati, spremeniti v denar, opraviti torej gibanje $B - D$.

Denimo, da sestoji kapitalistovo blago iz 10.000 funtov bombažne preje. Če se je porabilo v predilnem procesu 372 f. št. vrednosti produkcijskih sredstev in je bila ustvarjena nova vrednost 128 f. št., ima preja vrednost 500 f. št., ki jo izraža v svoji ceni enakega imena. To ceno vnovči prodaja $B - D$. Kaj napravi iz tega preprostega akta vsake blagovne cirkulacije hkrati funkcijo kapitala? Nobena sprememba, ki bi nastala med njegovim potekom, niti v pogledu njegove uporabne vrednosti, kajti kot uporabni predmet preide blago h kupcu, niti v pogledu njegove vrednosti, kajti ta svoje velikosti ne spremeni, ampak spremeni le obliko. Prej je obstajala v preji, sedaj obstaja v denarju. Tako se pokaže bistvena razlika med prvim stadijem $D - B$ in zadnjim stadijem $B - D$. Tam deluje založeni kapital kot denarni kapital, ker se s posredovanjem menjave preobrazi v blago specifičnih uporabnih vrednosti. Tu pa lahko deluje blago kot kapital samo, če prinese ta značaj že izoblikovan s seboj iz produkcijskega procesa, preden začne njegova cirkulacija. Pri predenju so ustvarili predilci vrednost preje v znesku 128 f. št. Od tega je za kapitalista, recimo, 50 f. št. samo ekvivalent za to, kar je založil za delovno silo, 78 f. št. pa tvori – s stopnjo izkoriščanja delovne sile 156 % – presežno vrednost. Vrednost 10.000 funtov preje vsebuje torej, prvič, vrednost porabljenega produktivnega kapitala P , od katerega znaša konstantni kapital 372 f. št., variabilni 50 f. št., oba skupaj 422 f. št., enako 8440 funtom preje. Vrednost produktivnega kapitala P pa je enaka B , vrednosti njegovih sestavnih elementov, ki so stale v stadiju $D - B$ nasproti kapitalistu kot blago v rokah svojih prodajalcev. – Drugič, vrednost preje vsebuje presežno vrednost 78 f. št., kar je enako 1560 funtom preje. B kot vrednostni izraz 10.000 funtov preje je torej $= B + \Delta B$, B plus prirastek (ki znaša 78 f. št.), ki ga bomo imenovali b , ker ima enako blagovno obliko, kot jo ima sedaj prvotna vrednost B . Vrednost 10.000 funtov preje ali 500 f. št. je torej enaka $B + b = B'$. To, kar naredi B kot vrednostni izraz 10.000 funtov preje za B' , ni absolutna velikost njegove vrednosti (500 f. št.), kajti tako kakor pri vseh drugih B jo podobno kot vrednostni izraz katere koli druge vsote blaga določa velikost v njem opredmetenega dela. To je njegova relativna velikost vrednosti, velikost njegove vrednosti v primerjavi z vrednostjo v njegovi

produkciji porabljenega kapitala P . V sebi nosi to vrednost plus presežno vrednost, ki jo je dal produktivni kapital. Njegova vrednost je večja, presega to vrednost kapitala za presežno vrednost b . Teh 10.000 funtov preje je nosilec povečane, s presežno vrednostjo obogatene vrednosti kapitala, in to kot produkt kapitalističnega produkcijskega procesa. B' izraža vrednostno razmerje, razmerje vrednosti blagovnega produkta do vrednosti v njegovi produkciji porabljenega kapitala, torej sestavljenost njegove vrednosti iz kapitalске vrednosti in presežne vrednosti. Teh 10.000 funtov preje je blagovni kapital, B' , samo kot spremenjena oblika produktivnega kapitala P , torej v povezanosti, ki obstaja najprej le v krožnem toku tega individualnega kapitala, oziroma za kapitalista, ki je produciral prejo s svojim kapitalom. Tisto, kar napravi 10.000 funtov preje kot nosilca vrednosti za blagovni kapital, je tako rekoč samo notranje, ne kako zunanje razmerje; svojega kapitalističnega materinskega znamenja ne nosijo v absolutni velikosti svoje vrednosti, ampak v svoji relativni velikosti, v velikosti svoje vrednosti, primerjane z vrednostjo, ki jo je imel v njih vsebovani produktivni kapital, preden se je spremenil v blago. Če se torej proda 10.000 funtov preje po njeni vrednosti 500 f. št., tedaj je cirkulacijski akt sam po sebi $B - D$, samo sprememba nespremenjene vrednosti iz blagovne oblike v denarno obliko. Kot poseben stadij v krožnem toku posameznega kapitala pa pomeni isti akt vnovčenje v blagu vsebovane vrednosti kapitala 422 f. št. plus v njem vsebovane presežne vrednosti 78 f. št., torej $B' - D'$, spremembo blagovnega kapitala iz njegove blagovne oblike v denarno obliko.⁴

[48]

Funkcija B' je torej enaka kakor funkcija vsakega blagovnega produkta: spremeniti se mora v denar, prodati, opraviti cirkulacijsko fazo $B - D$. Dokler vztraja kapital, katerega vrednost je sedaj povečana, v obliki blagovnega kapitala, dokler tiči na trgu, produkcijski proces miruje. Ne deluje niti kot ustvarjalec produktov niti kot ustvarjalec vrednosti. V skladu z večjo ali manjšo hitrostjo, s katero odlaga kapital svojo blagovno obliko in privzema denarno, ali v skladu z bolj ali manj hitro prodajo služi ista vrednost kapitala v zelo neenaki meri kot ustvarjalka produktov in vrednosti in se razširja ali krči obseg reprodukcije.

⁴Do tu rokopis VI. Od tod naprej rokopis V.

V prvi knjigi smo pokazali, da določajo učinkovitost danega kapitala potence produkcijskega procesa, ki so v določeni meri neodvisne od velikosti njegove lastne vrednosti. Tu vidimo, da spravlja cirkulacijski proces v gibanje nove potence njegove učinkovitosti, njegovega širjenja in krčenja, ki so neodvisne od velikosti vrednosti kapitala.

[49] Nadalje mora količina B' blaga kot nosilka kapitala, katerega vrednost je narasla, opraviti metamorfozo $B' - D'$ v vsem svojem obsegu. Prodana količina je tu bistvenega pomena. Posamezno blago velja le še kot sestavni del celotne količine. Vrednost 500 f. št. je v 10.000 funtih preje. Če proda kapitalist samo 7440 funtov za njihovo vrednost 379 f. št., tedaj nadomesti le vrednost svojega konstantnega kapitala, vrednost porabljenih produkcijskih sredstev; če 8440 funtov, potem le vrednost celotnega založenega kapitala. Da bi realiziral presežno vrednost, mora prodati več, če hoče realizirati celotno presežno vrednost 78 f. št. (= 1560 funtom preje), mora prodati vseh 10.000 funtov preje. V 500 f. št. denarja prejme torej le prodanemu blagu enako vrednost; njegova transakcija v cirkulaciji je preprosti akt $B - D$. Če bi plačal svojim delavcem 64 f. št. namesto 50 f. št. mezd, bi znašala njegova presežna vrednost le 64 f. št. namesto 78 f. št., mera izkoriščanja pa le 100 % namesto 156 %. Vrednost njegove preje pa bi ostala slej ko prej nespremenjena. Le razmerje med njenimi različnimi deli bi bilo drugačno. Akt cirkulacije $B - D$ bi bil slej ko prej prodaja 10.000 funtov preje za 500 f. št., za njihovo vrednost.

$B' = B + b$ (= 422 f. št. + 78 f. št.). $-B$ je enak vrednosti P ali produktivnemu kapitalu, ta pa je enak vrednosti D , ki je bil založen v $D - B$, nakup produkcijskih elementov; v našem primeru je = 422 f. št. Če proda kapitalist to blago po njegovi vrednosti, potem je $B = 422$ f. št. in $b = 78$ f. št., vrednosti presežne vrednosti 1560 funtov preje. Če označimo z d v denarju izraženi b , dobimo $B' - D' = (B + b) - (D + d)$, in krožni tok $D - B \dots P \dots B' - D'$ v svoji eksplicitni obliki je torej $D - B <_{P_s}^{D_s} \dots P \dots (B + b) - (D + d)$.

V prvem stadiju odtegne kapitalist uporabni predmet pravemu blagovnemu trgu in trgu delovne sile; v tretjem stadiju vrže blago vnovič na trg, vendar samo na en sam trg, na pravi blagovni trg. Toda če odtegne potem s svojim blagom trgu več vrednosti, kot je je bil prvotno vrgel

nanj, lahko stori to le, ker vrže nanj večjo blagovno vrednost, kakor jo je prvotno odtegnil. Nanj je vrgel vrednost D , odtegnil pa je enako vrednost B ; nanj vrže vrednost $B + b$, odtegne pa enako vrednost $D + d$. – V našem primeru je bil D enak vrednosti 8440 funtom preje; na trg pa vrže 10.000 funtov preje, daje mu torej večjo vrednost, kakor mu jo je odvzel. Po drugi strani pa je vrgel to naraslo vrednost nanj le zato, ker je produciral v produkcijskem procesu z izkoriščanjem delovne sile presežno vrednost (kot alikvotni del produkta, izražen v presežnem produktu). Samo kot produkt tega procesa je množina blaga blagovni kapital, nosilec s presežno vrednostjo povečane vrednosti kapitala. Z izvedbo $B' - D'$ se vnovči tako založena vrednost kapitala kakor tudi presežna vrednost. Obedve se vnovčita skupaj v vrsti prodaj ali tudi v hkratni prodaji celotne količine blaga, ki jo izraža $B' - D'$. Ta isti cirkulacijski akt $B' - D$ pa je toliko različen za kapitalsko in za presežno vrednost, kolikor pomeni za vsako od njiju drugačen stadij njune cirkulacije, drug odsek zaporedja metamorfoz, skozi katerega morata v okviru cirkulacije. Presežna vrednost b je prišla na svet šele v procesu produkcije. Na blagovni trg stopa torej prvič, in sicer v blagovni obliki. Ta je prva oblika, v kateri kroži, zaradi česar je tudi akt $b - d$ njen prvi cirkulacijski akt ali njena prva metamorfoza, ki se mora dopolniti še z nasprotnim cirkulacijskim aktom ali z obratno metamorfozo $d - b$.⁵

Drugače je s cirkulacijo, ki jo opravlja kapitalna vrednost B v istem cirkulacijskem aktu $B' - D'$, ki je zanjo cirkulacijski akt $B - D$, kjer je $B = P$, enako prvotno založenemu D . Svoj prvi cirkulacijski akt je pričela kot D , kot denarni kapital, in se vrača z aktom $B - D$ v isto obliko; šla je torej skozi obe nasprotni fazi cirkulacije (1) $D - B$ in (2) $B - D$ in je zdaj vnovič v obliki, v kateri lahko znova prične isti krožni tok. Kar je za presežno vrednost prva sprememba blagovne oblike v denarno obliko, je za kapitalsko vrednost vrnitev ali povratna sprememba v njeno prvotno denarno obliko.

$Z D - B < \overset{Ds}{P_s}$ se je denarni kapital spremenil v enakovredno vsoto

⁵To velja, kakor koli že ločimo kapitalsko vrednost od presežne. V 10.000 funtih preje tiči 1560 funtov = 78 f. št. presežne vrednosti, v 1 funtu preje = 1 šiling pa tiči prav tako 2,496 unče = 1,872 penija presežne vrednosti.

[51]

blaga, Ds in Ps . To blago nič več ne deluje kot blago, kot predmeti za prodajo. Njihova vrednost je sedaj v rokah kupca, kapitalista, kot vrednost njegovega produktivnega kapitala P . V funkciji P , v produktivni konsumpciji, pa se spremene v vrsto blaga, ki je snovno različna od produkcijskih sredstev, v prejo, v kateri se njihova vrednost ne le ohrani, ampak tudi poveča, od 422 f. št. na 500 f. št. S to realno metamorfozo se nadomesti v prvem stadiju $D - B$ trgu odtegnjeno blago s snovno in vrednostno drugačnim blagom, ki mora zdaj delovati kot blago, se spremeniti v denar in prodati. Zaradi tega je produkcijski proces samo prekinitev procesa cirkulacije vrednosti kapitala, od katerega je opravljena dotlej le prva faza $D - B$. Drugo in zaključno fazo $B - D$ opravi potem, ko se B snovno in vrednostno spremeni. Kolikor pa gre za vrednost kapitala samo po sebi, je doživela v produkcijskem procesu le spremembo svoje uporabne oblike. Obstajala je kot 422 f. št. vrednosti v Ds in Ps , sedaj obstaja kot 422 f. št. vrednosti 8440 funtov preje. Če opazujemo torej samo obe fazi cirkulacijskega procesa vrednosti kapitala, ki si jo zamislimo ločeno od njene presežne vrednosti, potem vidimo, da izvede (1) $D - B$ in (2) $B - D$, pri čemer ima drugi B spremenjeno uporabno obliko, vendar pa isto vrednost kot prvi B ; torej $D - B - D$, cirkulacijska oblika, ki z dvojno premestitvijo blaga v nasprotni smeri, spremembo denarja v blago in spremembo blaga v denar, nujno zahteva vrnitev vrednosti, ki je bila založena kot denar, v njeno denarno obliko: njeno vzvratno spremembo v denar.

Isti cirkulacijski akt $B' - D'$, ki pomeni za kapitalsko vrednost, založeno v denarju, drugo, zaključno metamorfozo, vrnitev v denarno obliko, pa je za presežno vrednost, ki jo vsebuje blagovni kapital in ki se vnovčuje obenem z njegovo spremembo v denarno obliko, prva metamorfoza, sprememba iz blagovne oblike v denarno, $B - D$, prva faza cirkulacije.

[52]

Tu moramo pripomniti dvoje. Prvič: sklepna vzvratna sprememba vrednosti kapitala v njeno prvotno denarno obliko je funkcija blagovnega kapitala. Drugič: ta funkcija vključuje prvo oblikovno spremembo presežne vrednosti iz njene prvotne blagovne oblike v denarno. Denarna oblika ima torej tu dvojno vlogo; na eni strani je vzvratna oblika prvotno v denarju založene vrednosti, torej vrnitev k vrednostni obliki, ki je

pričela proces; po drugi strani pa je prva spremenjena oblika vrednosti, ki prvič vstopa v blagovni obliki v cirkulacijo. Če se proda blago, iz katerega sestoji blagovni kapital, tako kot tu predpostavljamo, po svoji vrednosti, se spremeni $B + b$ v enakovredni $D + d$; v tej obliki $D + d$ (422 f. št. + 78 f. št. = 500 f. št.) je vnovčeni blagovni kapital sedaj v rokah kapitalista. Vrednost kapitala in presežna vrednost obstajata sedaj kot denar, torej v splošni ekvivalentni obliki.

Na koncu procesa se torej znajde vrednost kapitala spet v isti obliki, v kateri je vanj stopila, in ga zato lahko kot denarni kapital znova prične in opravi. Prav zaradi tega, ker je izhodiščna in sklepna oblika procesa denarni kapital (D), imenujemo to obliko procesa krožnega toka krožni tok denarnega kapitala. Na koncu je spremenjena le velikost založene vrednosti, ne pa oblika.

$D + d$ nista nič drugega kot denarni znesek določene velikosti, v našem primeru 500 f. št. Kot rezultat krožnega toka kapitala, kot vnovčeni blagovni kapital, pa vsebuje ta denarni znesek vrednost kapitala in presežno vrednost; vendar ti dve zdaj nista več vraščeni druga v drugo kakor v preji, zdaj stojita druga poleg druge. Njuna vnovčitev je dala vsaki od njiju samostojno denarno obliko. 211/250 je vrednost kapitala, 422 f. št., 39/250 pa presežna vrednost v višini 78 f. št. Ta ločitev, ki jo je povzročilo vnovčenje blagovnega kapitala, nima samo formalne vsebine, o kateri bomo takoj govorili. V skladu s tem, ali se d pripoji v celoti ali delno ali pa se sploh ne pripoji D , torej po tem, ali deluje še naprej kot sestavni del založene vrednosti kapitala ali pa ne, postane pomembna v reprodukcijskem procesu kapitala. d in D lahko izvedeta tudi popolnoma različni cirkulaciji.

V D' se je vrnil kapital znovič v svojo prvotno obliko D , v svojo denarno obliko; vendar v takšni obliki, v kateri je realiziran kot kapital.

Tu imamo, prvič, količinsko razliko. Prej smo imeli D , 422 f. št.; sedaj imamo D' , 500 f. št., to razliko pa izražata $D \dots D'$, količinsko različna ekstrema krožnega toka, katerega gibanje označujejo samo pike $\dots D'$ je večji ko D , D' minus $D = Pv$, presežna vrednost. – Kot rezultat tega krožnega toka $D \dots D'$ pa obstaja sedaj samo še D' ; to je produkt, v katerem je končan proces njegovega nastanka. D' obstaja sedaj samostojno sam zase, neodvisno od gibanja, ki ga je ustvarilo.

[53]

Gibanje je minilo, namesto njega je tu D' .

Kot $D + d$, kot 422 f. št. založenega kapitala plus njegov prirastek v višini 78 f. št., pa je D' , 500 f. št., hkrati kakovostno razmerje, čeprav obstaja to kakovostno razmerje samo le kot razmerje delov istoimenske vsote, torej kot količinsko razmerje. Založeni kapital D , ki je sedaj spet v svoji prvotni obliki (422 f. št.), obstaja sedaj kot realizirani kapital. Ni se le ohranil, ampak se je kot kapital tudi realiziral, ker se kot tak razlikuje od d (78 f. št.), s katerim je v istem razmerju kot s *svojim* prirastkom, *svojim* plodom, kot z dodatkom, ki ga je sam ustvaril. Kot kapital se je realiziral zato, ker se je realiziral kot vrednost, ki je rodila vrednost. D' obstaja kot kapitalsko razmerje: D se ne pojavlja več zgolj kot denar, ampak nastopa izrečno kot denarni kapital, izražen kot vrednost, ki se je povečala in ki ima zato tudi sposobnost povečati svojo vrednost, ustvariti več vrednosti, kakor je ima sama. D je postal kapital zaradi razmerja, v katerem je z drugim delom D' , s katerim je v razmerju kot s svojim produktom, kot z učinkom, ki ga povzroča, kot s posledico, katere vzrok je. Tako se pojavlja D' kot vsota vrednosti, ki je sama v sebi diferencirana, ki se sama v sebi funkcionalno (pojmovno) razlikuje in ki izraža kapitalsko razmerje.

Toda to razmerje je izraženo le kot rezultat, ne glede na proces, iz katerega izvira.

[54] Deli vrednosti se kot taki ne razlikujejo med seboj kakovostno, razen kolikor nastopajo kot vrednosti različnih predmetov, konkretnih stvari, torej v različnih uporabnih oblikah, zato kot vrednosti različnih blagovnih teles – kar pa je razlika, ki ne izvira iz njih samih kot samo delov vrednosti. V denarju so zbrisane vse razlike med različnimi vrstami blaga, ker je denar vsem skupna oblika ekvivalentnosti. Denarni znesek 500 f. št. sestoji iz istoimenskih elementov po 1 f. št. Ker je v obstoju tega denarnega zneska zbrisana vsaka zveza z njegovim izvorom in ker je izginila vsaka sled o posebni razliki, ki so jo imeli različni sestavni deli kapitala v produkcijskem procesu, obstaja razlika samo še v pojmovni obliki glavnice (angleško principal), ki je enaka založenemu kapitalu v višini 422 f. št., in presežni vsoti vrednosti v višini 78 f. št. Recimo, da je na primer $D' = 110$ f. št., od česar $100 = D$, glavnica, in $10 = Pv$, presežna vrednost. Oba sestavna dela vsote 110 f. št. sta popolnoma

enakovrstna, tako da ju pojmovno ni mogoče ločiti. Katerih koli 10 f. št. je vedno 1/11 skupne vsote 110 f. št., bodisi da so 1/10 založene glavnice 100 f. št. ali pa 10 f. št., ki jo presegajo. Glavnico in prirastek, kapital in presežno vsoto, lahko izrazimo zato z ulomki skupnega zneska; v našem primeru tvori 10/11 glavnico ali kapital, 1/11 pa presežno vsoto. Znesek, v katerem se pojavlja tu na koncu svojega procesa realizirani kapital v svojem denarnem izrazu, izraža torej nediferencirano kapitalsko razmerje.

Seveda velja to tudi za $B' (= B + b)$. Vendar s to razliko, da B' , v katerem sta tudi B in b samo sorazmerna vrednostna dela iste homogene blagovne množine, opozarja na svoj izvor P , katerega neposredni produkt je, medtem ko je v obliki D' , ki izvira neposredno iz cirkulacije, izginila neposredna zveza s P .

Vsebinsko neopredeljena razlika med glavnico in prirastkom, ki jo vsebuje D' , kolikor izraža rezultat gibanja $D \dots D'$, izgine takoj, kakor hitro spet aktivno deluje kot denarni kapital, kolikor torej nasprotno ni fiksiran kot denarni izraz industrijskega kapitala, ki je povečal svojo vrednost. Krožni tok kapitala se ne more nikoli pričeti z D' (čeprav deluje D' sedaj kot D), ampak le z D ; torej nikoli kot izraz kapitalskega razmerja, ampak le kot založitvena oblika kapitalске vrednosti. Kakor hitro je 500 f. št. ponovno založenih kot kapital, da bi ponovno povečali vrednost, so izhodiščna točka in ne povratna. Namesto kapitala 422 f. št. se založi sedaj kapital 500 f. št., več denarja kot prej, večja kapitalska vrednost. Razmerje med obema sestavnima deloma pa je odpadlo, prav kot če bi bil znesek 500 f. št. namesto zneska 422 f. št. deloval kot kapital že na začetku.

[55]

Denarni kapital ne opravlja nobene aktivne naloge, ko se predstavlja kot D' ; njegovo predstavljanje kot D' je nasprotno funkcija B' . Že v enostavni cirkulaciji blaga, (1) $B_1 - D$, (2) $D - B_2$, deluje D aktivno šele v drugem aktu $D - B_2$; kot D se predstavi le kot rezultat prvega akta, ki mu šele omogoči, da nastopi kot spremenjena oblika B_1 . V D' vsebovano kapitalsko razmerje, odnos enega njegovih delov kot kapitalске vrednosti do drugega kot prirastka njegove vrednosti, pridobi seveda funkcionalni pomen, kolikor se pri nenehnem ponavljanju krožnega toka $D \dots D'$ cepi D' na dve cirkulaciji, cirkulacijo kapitala in cirkulacijo presežne

vrednosti, kolikor torej ne opravljata oba dela samo količinsko, ampak tudi kakovostno različni funkciji, D drugo kakor d . Gledana sama zase pa oblika $D \dots D'$ ne vključuje potrošnje kapitalista, ampak izrečno edinole povečanje lastne vrednosti in akumulacijo, kolikor se izrazi le-ta v periodičnem povečanju vedno znova zalaganega denarnega kapitala.

Čeprav je vsebinsko neopredeljena oblika kapitala, je $D' = D + d$ vendar denarni kapital samo kot realizirani kapital, kot denar, ki je ustvaril denar. Od tega pa je potrebno ločiti delovanje denarnega kapitala v prvem stadiju $D - B < \frac{Ds}{Ps}$. V tem prvem stadiju kroži D kot denar. Kot denarni kapital deluje le, ker samo v svojem denarnem stanju lahko opravlja denarno funkcijo, se spremeni v elemente P , to je v Ds in Ps , ki mu stoje nasproti kot blago. V tem cirkulacijskem aktu deluje le kot denar; ker pa je ta akt prvi stadij delujoče vrednosti kapitala, je zaradi specifične uporabne oblike kupovanega blaga Ds in Ps obenem tudi funkcija denarnega kapitala. D' , sestavljen iz kapitalske vrednosti D in iz presežne vrednosti d , katero je ustvarila, pa izraža povečano vrednost kapitala, namen in rezultat, funkcijo celotnega procesa krožnega toka kapitala. Da izraža ta rezultat v denarni obliki, kot vnovčeni denarni kapital, ne izvira iz tega, da je denarna oblika kapitala, da je *denarni* kapital, ampak obratno iz tega, da je denarni *kapital*, kapital v denarni obliki, da je začel kapital proces v tej obliki, da je bil v denarni obliki založen. Kakor smo videli, je vzratna sprememba v denarno obliko funkcija blagovnega kapitala B' , ne pa denarnega kapitala. Kar pa zadeva razliko med D' in D , je ta (d) le denarna oblika b , prirastka B ; D' je $D + d$ samo zato, ker je bil $B' = B + b$. B' vsebuje in izraža torej to razliko in razmerje kapitalske vrednosti do presežne vrednosti, ki jo je ustvarila, preden sta se obe spremenili v D' , v vsoto denarja, v kateri nastopata oba dela vrednosti drug proti drugemu kot samostojna in zaradi česar ju je mogoče tudi uporabiti za samostojne in med seboj različne funkcije.

D' je zgolj rezultat realizacije B' . Obadva, tako B' kakor tudi D' , sta le različni obliki, blagovna in denarna oblika, povečane kapitalske vrednosti: obema je skupno, da sta povečana kapitalska vrednost. Obedve sta realizirani kapital, ker obstaja kapitalska vrednost kot taka tu skupno s presežno vrednostjo kot od nje različnim plodom, ki ga je ustvarila,

čeprav se izraža to razmerje le v vsebinsko neopredeljeni obliki sorazmerja dveh delov ene denarne vsote ali ene blagovne vrednosti. Kot izraza kapitala v razmerju do presežne vrednosti, ki jo je ustvaril, in v razliko od nje, torej kot izraza povečane vrednosti, pa sta D' in B' eno in isto in izražata isto, le v drugačni obliki; ne razlikujeta se kot denarni in blagovni kapital, ampak kot denar in blago. Kolikor pomenita povečano vrednost, kapital, ki je bil aktiven kapital, izražata le rezultat delovanja produktivnega kapitala, edine funkcije, v kateri kapitala vrednost producira vrednost. Skupno jima je, da sta oba, denarni kakor tudi blagovni kapital, načina eksistence kapitala. Eden je kapital v denarni, drugi v blagovni obliki. Posebne funkcije, po katerih se razlikujeta, ne morejo biti torej nič drugega kot razlike med funkcijo denarja in funkcijo blaga. Kot neposredni produkt kapitalističnega produkcijskega procesa opozarja blagovni kapital na ta svoj izvor in je zaradi tega po svoji obliki bolj racionalen, ni tako neracionalen kakor denarni kapital, v katerem je izginila vsaka sled tega procesa, tako kot v denarju sploh zginе vsaka posebna uporabna oblika blaga. Samo tam, kjer deluje D' sam kot blagovni kapital, kjer je neposredni produkt produkcijskega procesa, ne pa spremenjena oblika tega procesa, izginе zato njegova nenavadna oblika – se pravi v reprodukciji denarne tvarine same. Za produkcijo zlata bi bil na primer obrazec: $D - B <_{Ps}^{Ds} \dots P \dots D'(D + d)$, kjer pomeni D' blagovni produkt, ker daje P več zlata, kot je bilo založenega za njegove produkcijske elemente v prvem D , denarnem kapitalu. Tu izginе torej neracionalnost izraza $D \dots D'(D + d)$, v katerem nastopa en del denarne vsote kot mati drugega dela iste denarne vsote. [57]

1.4. Celotni krožni tok

Videli smo, da se cirkulacijski proces, ko konča svoj prvi stadij $D - B <_{Ps}^{Ds}$, prekine s P , v katerem se porabijo na trgu nakupljene vrste blaga Ds in Ps kot tvarne in vrednostne sestavine produktivnega kapitala; produkt te porabe je stvarno in vrednostno spremenjeno novo blago B' . Prekinjeni cirkulacijski proces $D - B$ se mora dopolniti z $B - D$. Kot nosilec te druge in zaključne faze cirkulacije pa nastopa B' , blago, ki je

[58]

tvorno in vrednostno različno od prvega B . Cirkulacijsko zaporedje je torej (1) $D - B_1$; (2) $B'_2 - D'$, kjer je med prekinitvijo, ki jo je povzročilo delovanje P , med produkcijo B' iz elementov B , eksistenčnih oblik produktivnega kapitala P , v drugi fazi zasedlo mesto prvega blaga B_1 drugo blago večje vrednosti in drugačne uporabne oblike, B_2 . Prva pojavna oblika, v kateri smo naleteli na kapital (I. knjiga, 4. poglavje, [str. 167-177]), $D - B - D'$ (razčlenjena: (1) $D - B_1$; (2) $B_1 - D'$), pa pokaže isto blago dvakrat. Blago, v katero se spremeni v prvi fazi denar in katero se v drugi fazi spremeni v več denarja, je obakrat isto. Kljub tej bistveni različnosti je obema cirkulacijama skupno to, da se spreminja v njuni prvi fazi denar v blago in v drugi blago v denar, da torej priteka v prvi fazi izdani denar v drugi zopet nazaj. Na eni strani je obema skupen ta povratni tok denarja na njegovo izhodišče, po drugi pa tudi presežek vračajočega se denarja nad založenim. V tej meri vsebuje splošni obrazec $D - B - D'$ tudi $D - B \dots B' - D'$.

Nadalje se tu izkaže, da si v obeh metamorfozah $D - B$ in $B' - D'$, ki pripadata cirkulaciji, stojita nasproti in se medsebojno zamenjujeta vsakokrat enako veliki in istočasno obstoječi vrednosti. Do spremembe vrednosti pride izključno le v teku metamorfoze P , v produkcijskem procesu, ki je tako realna metamorfoza kapitala v nasprotju s čisto formalnima metamorfozama cirkulacije.

Poglejmo sedaj celotno gibanje $D - B \dots P \dots B' - D'$ ali njegovo razvito obliko $D - B <_{P_s}^{D_s} \dots P \dots B'(B + b) - D'(D + d)$. Kapital nastopa tu kot vrednost, ki gre skozi vrsto povezanih, medsebojno pogojenih sprememb, skozi vrsto metamorfoz, ki tvorijo prav toliko faz ali stadijev celotnega procesa. Dve od teh faz pripadata področju cirkulacije, ena področju produkcije. V vsaki od teh faz ima vrednost kapitala drugačno obliko, kateri ustreza drugačna, posebna funkcija. Med tem spreminjanjem se založena vrednost ne le ohrani, ampak raste, poveča svojo velikost. V sklepnem stadiju se vrne nazadnje v isto obliko, v kateri se je pojavila na začetku celotnega procesa. Ta celotni proces je zaradi tega krožni proces.

Obe obliki, ki ju privzema kapitalska vrednost v teku stadijev svoje cirkulacije, sta oblika *denarnega* in oblika *blagovnega kapitala*; njena oblika, ki pripada produkcijskemu procesu, je oblika *produktivnega*

kapitala. Kapital, ki privzema v teku svojega celotnega krožnega toka te oblike in jih zopet odlaga, v vsaki pa opravi njej ustrezno funkcijo, je *industrijski kapital* – industrijski v tem pomenu, da vključuje vsako na kapitalistični način vodeno produkcijsko panogo.

Denarni kapital, blagovni kapital in produktivni kapital tu torej ne naznačujejo samostojnih vrst kapitala, katerih funkcije bi tvorile vsebino [59] prav tako samostojnih in medsebojno ločenih poslovnih panog. Tu naznačujejo samo posebne oblike funkcije industrijskega kapitala, ki jih vse tri privzema drugo za drugo.

Krožni tok kapitala poteka normalno samo, dokler prehajajo različne njegove faze brez zastoja druga v drugo. Če se zaustavi kapital v prvi fazi $D - B$, otrpne denarni kapital v zaklad; če se zaustavi v produkcijski fazi, obleže na eni strani produkcijska sredstva brez dela, na drugi pa ostane delovna sila brezposelna; če se zaustavi v zadnji fazi $B' - D'$, zavre nakopičeno blago, ki ga ni mogoče prodati, tok cirkulacije.

Na drugi strani ustreza naravi stvari, da zahteva sam krožni tok, da se kapital zadržuje določen čas v posameznih njegovih odsekih. V vsaki od svojih faz je industrijski kapital vezan na določeno obliko, obliko denarnega, produktivnega, blagovnega kapitala. Šele ko opravi nalogo, ki ustreza njegovi vsakokratni obliki, pridobi obliko, v kateri lahko vstopi v novo fazo spreminjanja. Da bi to prikazali čim jasneje, smo v našem primeru predpostavili, da je vrednost kapitala v produkcijskem stadiju ustvarjene množine blaga enaka skupni vsoti prvotno kot denar založene vrednosti, z drugimi besedami, da vstopi celotna kot denar založena kapitalska vrednost naenkrat iz enega stadija v vsakokratnega naslednjega. Videli pa smo (I. knjiga, 6. poglavje), da služi del konstantnega kapitala, prava delovna sredstva (na primer stroji), v večjem ali manjšem številu ponovitev vedno znova istemu produkcijskemu procesu, da oddajajo torej tudi svojo vrednost na produkt le kos za kosom. Pozneje se bo pokazalo, v kakšni meri spreminja ta okoliščina proces krožnega toka. Tu zadošča naslednje: v našem primeru je vsebovala vrednost produktivnega kapitala v znesku 422 f. št. samo v povprečju obračunano obrabo tovarniških zgradb, strojev itd., torej le tisti del vrednosti, ki ga pri pretvorbi 10.600 funtov bombaža v 10.000 funtov preje prenašajo na le-to, na produkt 60-urnega tedenskega procesa predenja. Zaradi tega

[60]

so produkcijska sredstva, v katera se je pretvoril založeni konstantni kapital v znesku 372 f. št., delovna sredstva, zgradbe, stroji itd., tudi nastopala tako, kot da bi bila na trgu le izposojena na tedensko obročno odplačevanje. Vendar to ne spremeni na stvari prav ničesar. V tednu dni producirano količino preje 10.000 funtov je treba samo pomnožiti s številom na določeno vrsto let preračunanih tednov, pa se prenese nanjo celotna vrednost kupljenih in v tem času porabljenih delovnih sredstev. Potem je jasno, da se mora založeni denarni kapital najprej spremeniti v ta sredstva, stopiti najprej iz prvega stadija $D - B$, preden lahko deluje kot produktivni kapital P . Prav tako jasno je v našem primeru, da vsota kapitalске vrednosti 422 f. št., ki se je utelesila v preji med produkcij-skim procesom, ne more vstopiti kot sestavni del vrednosti 10.000 funtov preje v cirkulacijsko bazo $B' - D'$, preden ni gotova. Preje ni mogoče prodati, dokler ni spredena.

V splošnem obrazcu gledamo na produkt P kot na materialno stvar, ki je različna od elementov produktivnega kapitala, kot na predmet, ki ima od produkcijskega procesa ločen obstoj, ki ima uporabno obliko, ki je različna od uporabne oblike produkcijskih elementov. To, da nastopa rezultat produkcijskega procesa kot stvar, se zgodi v vsakem primeru, celo tam, kjer vstopi del produkta kot element vnovič v obnovljeno produkcijo. Tako služi žito kot seme za svojo lastno produkcijo; produkt pa sestoji samo iz žita, ima torej podobo, ki je različna od skupno z njim uporabljenih elementov, delovne sile, orodij, gnojil. Obstajajo pa samostojne industrijske panoge, v katerih produkt produkcijskega procesa ni predmetni produkt, ni blago. Ekonomsko pomembna od teh je le industrija komunikacij, najsi je prava prevozna industrija za blago in ljudi ali pa samo prenašanje sporočil, pisem, brzojavov itd.

[61]

A. Čuprov⁶ pravi o tem: »Tovarnar lahko predmet najprej producira in potem išče potrošnika zanj« (potem ko produkcijski proces izloči svoj produkt, ker je dokončan, preide v cirkulacijo kot blago, ki je od procesa ločeno). »Produkcija in konsumpcija sta tako dva prostorsko in časovno ločena akta. V transportni industriji, ki ne ustvarja nobenih novih produktov, ampak samo premešča ljudi in stvari, ta dva akta

⁶ А. Чупров, «Желѣзнодорожное хозяйство», Москва 1875, стр. 69, 70.

sovpadata; storitve» (preместitve) »je treba porabiti v istem trenutku, v katerem so producirane. Zaradi tega tega področje, na katerem lahko iščejo železnice svoje odjemalce, največ 50 vrst (53 km) na vsako stran.«

Rezultat je – bodisi da se prevažajo ljudje, bodisi da se prevažajo blago – sprememba njihovega krajevnega bivanja, na primer, da je preja sedaj v Indiji namesto v Angliji, kjer so jo izdelali.

To, kar prodaja transportna industrija, pa je preместitev sama. Ustvarjeni koristni učinek je neločljivo povezan s transportnim procesom, se pravi s produkcijskim procesom transportne industrije. Ljudje in blago potujejo s prevoznim sredstvom, njegovo potovanje, njegovo premešanje pa je ravno produkcijski proces, katerega povzroča. Koristni učinek je mogoče konsumirati le med produkcijskim procesom; ne obstoji kot uporabna stvar, različna od tega procesa, ki nastopa šele po svoji produkciji kot trgovinski predmet, kroži kot blago. Menjalna vrednost tega koristnega učinka pa je določena tako kakor vrednost vsakega drugega blaga z vrednostjo v njem porabljenih produkcijskih elementov (delovne sile in produkcijskih sredstev) plus presežno vrednostjo, ki jo je ustvarilo presežno delo v transportni industriji zaposlenih delavcev. Tudi v razmerju do svoje konsumpcije se obnaša ta koristni učinek tako kakor drugo blago. Če se konsumira individualno, izgine njegova vrednost s konsumpcijo; če se porabi produktivno, tako da je sam produkcijski stadij blaga na transportu, se prenese njegova vrednost kot dodatna vrednost na blago. Obrazec za transportno industrijo bi bil torej $D - B <_{P_s}^{D_s} \dots P - D'$, ker plačamo in konsumiramo sam produkcijski proces, ne pa od njega ločljivi produkt. Ima torej skoraj natančno isto obliko, kot jo ima obrazec za produkcijo žlahtnih kovin, samo da je D' tu spremenjena oblika v produkcijskem procesu ustvarjenega koristnega učinka, ne pa naturalna oblika v tem procesu ustvarjenega in iz njega izločenega zlata ali srebra.

[62]

Industrijski kapital je edini način obstoja kapitala, v katerem ni naloge kapitala samo prilaščanje presežne vrednosti oziroma presežnega produkta, ampak hkrati tudi njegovo ustvarjanje. Je torej pogoj kapitalističnega značaja produkcije; njegov obstoj vključuje obstoj razrednega nasprotja med kapitalisti in mezdnimi delavci. V tistem obsegu, v katerem industrijski kapital osvaja družbeno produkcijo, prevrača teh-

niko in družbeno organizacijo delovnega procesa, s tem pa ekonomsko-zgodovinski tip družbe. Druge vrste kapitala, ki so se pojavile pred njim v preteklih ali propadajočih družbenih produkcijskih ureditvah, se mu ne le podredijo in prilagodijo z mehanizmom svojih funkcij, ampak delujejo samo še na njegovi podlagi, živijo in umrjejo, stoje in padejo s to svojo podlago. Denarni in blagovni kapital sta, kolikor nastopata s svojimi funkcijami kot nosilca lastnih poslovnih panog poleg industrijskega kapitala, le še na podlagi družbene delitve dela osamosvojena in razvita načina obstoja različnih funkcijskih oblik, ki jih industrijski kapital v sferi cirkulacije zdaj privzema, zdaj odlaga.

Krožni tok $D \dots D'$ se po eni strani prepleta s splošno blagovno cirkulacijo, izhaja iz nje in se vrača vanjo ter tvori njen del. Po drugi strani tvori za posameznega kapitalista lastno samostojno gibanje kapitalske vrednosti, gibanje, ki poteka deloma znotraj splošne blagovne cirkulacije, deloma zunaj nje, ki pa vedno ohranja svoj samostojni značaj. Prvič tako, da imata obe njeni v sferi cirkulacije potekajoči fazi $D - B$ in $B' - D'$, kot fazi gibanja kapitala, funkcionalno določena značaja; v $D - B$ je B stvarno opredeljen kot delovna sila in produkcijska sredstva; v $B' - D'$ se realizira kapitalska vrednost plus presežna vrednost. Drugič, produkcijski proces vključuje P , produktivno konsumpcijo. Tretjič, vrnitev denarja na njegovo izhodišče povzroči, da je gibanje $D \dots D'$ samo v sebi zaključeno krožno gibanje.

[63]

Po eni strani je torej vsak individualni kapital z obema svojima cirkulacijskima polovicama $D - B$ in $B' - D'$ gibalno splošne blagovne cirkulacije, v kateri deluje ali je z njo povezan bodisi kot denar, bodisi kot blago, in tvori tako sam člen splošnega zaporedja metamorfoz blagovnega sveta. Po drugi strani pa opravi v okviru splošne cirkulacije svoj lastni samostojni krožni tok, v katerem je produkcijsko področje prehodni stadij in v katerem se povrne k svojemu izhodišču v isti obliki, v kateri ga je zapustil. V mejah lastnega krožnega toka, ki vključuje njegovo realno metamorfozo v produkcijskem procesu, spremeni hkrati velikost svoje vrednosti. Vrne se ne le kot denarna vrednost, ampak kot povečana, narastla denarna vrednost.

Če si ogledamo končno $D - B \dots P \dots B' - D'$ kot posebno obliko procesa krožnega toka kapitala poleg drugih oblik, ki jih bomo proučili

pozneje, se odlikuje po temle:

1. Pojavlja se kot *krožni tok denarnega kapitala*, ker tvori industrijski kapital v svoji denarni obliki, kot denarni kapital, izhodiščno in povratno točko njegovega celotnega procesa. Sam obrazec kaže, da se tu denar ne izdaja kot denar, ampak samo zalaga, da je torej le denarna oblika kapitala, denarni kapital. Nadalje kaže, da je odločilni namen gibanja menjalna, ne pa uporabna vrednost. Ravno zato, ker je denarna podoba vrednosti njegova samostojna, otipljiva pojavna oblika, kaže cirkulacijska oblika $D \dots D'$, katere začetna in sklepna točka je dejanski denar, na najbolj oprijemljivi način, da je pridobivanje denarja gonilni nagib kapitalistične produkcije. Producerski proces je pri tem le neizogibni srednji člen, nujno zlo zaradi pridobivanja denarja. Vse dežele s kapitalističnim producerskim načinom zajame zato od časa do časa vrtoglavica, v kateri hočejo priti do denarja brez posredovanja producerskega procesa.

2. Producerski stadij, delovanje P , prekinja v tem krožnem toku dve fazi cirkulacije, $D - B \dots B' - D'$, ki pa posredujeta le enostavno cirkulacijo $D - B - D'$. V obliki procesa krožnega toka se pokaže producerski proces formalno in izrecno takšen, kakršen v kapitalističnem producerskem načinu je, zgolj sredstvo za povečanje založene vrednosti; [64] obogatitev sama po sebi se pokaže torej kot absolutni namen produkcije.

3. Ker se pričenja zaporedje faz z $D - B$, je drugi člen cirkulacije $B' - D'$; izhodiščna točka je torej D , denarni kapital, ki se mora povečati, sklepna točka D' , povečani denarni kapital $D + d$, kjer nastopa D kot realizirani kapital poleg svojega poganjka d . To razlikuje krožni tok D od obeh drugih krožnih tokov P in B' , in sicer na dvojen način. Na eni strani z denarno obliko obeh ekstremov; denar pa je samostojna otipljiva eksistenčna oblika vrednosti, vrednost produkta v njegovi samostojni obliki vrednosti, v kateri je zbrisana vsaka sled uporabne vrednosti blaga. Na drugi strani se oblika $P \dots P$ ne spremeni nujno v $P \dots P'$ ($P + p$), v obliki $B' \dots B'$ pa sploh ni vidna nobena razlika vrednosti med obema skrajnostma. – Za obrazec $D \dots D'$ je po eni strani torej značilno, da tvori kapitalaska vrednost izhodiščno, povečana kapitalaska vrednost pa povratno točko, tako da je založitev kapitalske vrednosti sredstvo, povečana kapitalaska vrednost pa namen celotne operacije; na drugi strani pa je zanj značilno, da je to razmerje izraženo v denarni

obliki, v samostojni obliki vrednosti, denarni kapital torej kot denar, ki rodi denar. Produciranje presežne vrednosti s pomočjo vrednosti ni prikazano le kot alfa in omega procesa, ampak izrecno v bleščeči denarni obliki.

4. Ker je D' , realizirani denarni kapital kot rezultat $B' - D'$, dopolnilne in sklepne faze $D - B$, popolnoma iste oblike, v kateri je pričel svoj prvi krožni tok, lahko, brž ko pride iz njega, znovič prične isti krožni tok kot povečani denarni kapital: $D' = D + d$; vsaj v obliki $D \dots D'$ pa ni povedano, da se pri ponovitvi krožnega toka loči cirkulacija d od cirkulacije D . Če ga gledamo v njegovi enkratni podobi, formalno, izraža krožni tok denarnega kapitala le proces večanja vrednosti in akumulacije. Konsumpcijo izraža v njem $D - B < \frac{D_s}{P_s}$ le kot produktivno konsumpcijo, samo ta je vključena v ta krožni tok individualnega kapitala. $D - D_s$ je $D_s - D$ ali $B - D$ z delavčevega vidika; je torej prva faza cirkulacije, ki posreduje njegovo individualno konsumpcijo: $D_s - D - B$ (življenjske potrebščine). Druga faza $D - B$ ne spada več v krožni tok individualnega kapitala; jo je pa uvedel, predpostavil, ker mora delavec predvsem živeti, vzdrževati se torej z individualno konsumpcijo, da bi bil lahko vedno na trgu kot tvarina, ki je kapitalistu na voljo za izkoriščanje. Toda ta konsumpcija sama je tu predpostavljena le kot pogoj kapitalove produktivne konsumpcije delovne sile, torej tudi le toliko, kolikor se delavec s svojo individualno konsumpcijo ohranja in reproducira kot delovna sila. P_s , pravo, resnično blago, ki gre v krožni tok, pa je le hranivo produktivne konsumpcije. Akt $D_s - D$ posreduje delavčevo individualno konsumpcijo, spremembo življenjskih potrebščin v njegovo meso in kri. Seveda je potreben tudi kapitalist, torej mora tudi živeti in konsumirati, da lahko deluje kot kapitalist. Za to bi bilo dejansko dovolj, če bi trošil toliko, kolikor delavec, več pa ta oblika cirkulacijskega procesa zato ne predpostavlja. Formalno ne izraža niti tega, ker se končuje obrazec z D' , torej z rezultatom, ki takoj lahko znovič deluje kot povečani denarni kapital.

$B' - D'$ vsebuje prodajo B' neposredno; $B' - D'$, prodaja z ene strani, pa je $D - B$, nakup z druge; vendar se blago dokončno kupi le zaradi svoje uporabne vrednosti, da bi prišlo (vmesne prodaje odmislimo) v proces konsumpcije, naj bo že individualen ali produktiven, odvisno

[65]

od narave kupljenega predmeta. Ta konsumpcija pa ne spada v krožni tok tistega individualnega kapitala, ki je ustvaril B' ; nasprotno, krožni tok ta produkt kot blago za prodajo izloča. B' je izrecno določen za tujo konsumpcijo. Zaradi tega najdemo pri tolmačih merkantilističnega sistema (ki mu je osnova obrazec $D - B \dots P \dots B' - D'$) zelo razvlečene pridige o tem, da mora konsumirati posamezni kapitalist samo kot delavec, enako kakor mora kapitalistična dežela prepustiti drugim bolj zabitim deželam potrošnjo svojega blaga in proces potrošnje sploh, medtem ko si mora postaviti za svojo življenjsko nalogo produktivno potrošnjo. Te pridige pogosto po obliki in vsebini spominjajo na podobne asketske opomine cerkvenih očetov. [66]

Proces kroženja kapitala je torej enotnost cirkulacije in produkcije, vključuje obedve. Kolikor sta obe fazi $D - B$, $B' - D'$ cirkulacijska postopka, je cirkulacija kapitala del splošne cirkulacije blaga. Kot funkcionalno določena odseka, stadija v krožnem toku kapitala, ki ne pripada le cirkulacijskemu področju, ampak tudi produkcijskemu, opravlja kapital znotraj splošne blagovne cirkulacije svoj lastni krožni tok. Splošna blagovna cirkulacija mu v prvem stadiju služi, da privzame obliko, v kateri lahko deluje kot produktivni kapital; v drugi, da se znebi blagovne oblike, v kateri ne more obnoviti svojega krožnega toka; hkrati pa, da mu omogoči, da loči svoj lastni kapitalski krožni tok od cirkulacije presežne vrednosti, ki mu je prirastla.

Krožni tok denarnega kapitala je torej najbolj enostranska, zato najbolj prepričljiva in najbolj značilna pojavna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, katerega cilj in gonilni nagib, večanje vrednosti, pridobivanje denarja in akumulacija, bije v oči (kupovati zaradi dražje prodaje). S tem, da je prva faza $D - B$, se pokaže tudi, da izvirajo sestavni deli produktivnega kapitala z blagovnega trga, kakor tudi, da na splošno brez cirkulacije, trgovine, ni kapitalističnega produkcijskega procesa. Krožni tok denarnega kapitala ni le produkcija blaga; mogoč je le s cirkulacijo, jo predpostavlja. To vidimo že po tem, ker nastopa cirkulaciji pripadajoča oblika D kot prva in čista oblika založene kapitalске vrednosti, ne pa tudi v drugih dveh oblikah krožnega toka.

Krožni tok denarnega kapitala je vedno splošni izraz industrijskega

kapitala, če le vključuje povečevanje založene vrednosti. V $P \dots P$ se kaže denarni izraz kapitala le kot cena produkcijskih elementov, torej le kot vrednost, izražena v računskem denarju, in se v tej obliki izraža v knjigovodstvu.

[67]

$D - D'$ postane posebna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, kadar se na novo nastopajoči kapital najprej založi kot denar in potem v isti obliki odtegne, bodisi pri prehodu iz ene poslovne panoge v drugo, bodisi ko se industrijski kapital umakne iz posla. To terja, da deluje presežna vrednost, v začetku založena v denarni obliki, kot kapital, najbolj jasno pa se to pokaže, če deluje ta presežna vrednost v kakem drugem podjetju, ne v tistem, iz katerega izvira. $D - D'$ je lahko prvi krožni tok kakega kapitala; lahko je zadnji; lahko se šteje za obliko celotnega družbenega kapitala; $D - D'$ je oblika kapitala, ki se naloži na novo, bodisi kot v denarni obliki na novo akumulirani kapital ali pa kot stari kapital, ki se v celoti spremeni v denar, da bi prešel iz ene produkcijske panoge v drugo.

Kot oblika, ki jo vedno vsebujejo vsi krožni toki, opravlja denarni kapital ta krožni tok ravno za tisti del kapitala, ki ustvarja presežno vrednost, za variabilni kapital. Normalna oblika, v kateri se zalaga mezza, je plačilo v denarju; ta proces se mora v krajših obdobjih stalno obnavljati, ker živi delavec iz rok v usta. Nasproti delavcu mora zato nastopati kapitalist trajno kot denarni kapitalist, njegov kapital pa kot denarni kapital. Tu ne more priti, kakor pri nakupu produkcijskih sredstev in prodaji produktivnega blaga, do neposredne ali posredne izravnave (tako da nastopa večja količina denarnega kapitala dejansko le v obliki blaga, denar le v obliki računskega denarja, v gotovini pa končno le za izravnavo računov). Po drugi strani zapravi kapitalist del iz variabilnega kapitala izhajajoče presežne vrednosti za svojo zasebno potrošnjo, ki sodi v trgovino na drobno in ki se ne glede na vse ovinke plačuje v gotovini, v denarni obliki presežne vrednosti. Ali je ta del presežne vrednosti velik ali majhen, ni prav nič pomembno. Variabilni kapital se neprenehoma pojavlja na novo kot denarni kapital ($D - B$), naložen v mezza, d pa kot presežna vrednost, ki se izdaja za zadovoljitev zasebnih potreb kapitalista. Torej D kot založena variabilna vrednost kapitala in d kot njen prirastek, oba pa ohranjena nujno v denarni obliki, da bi se v

njej lahko potrošila.

Obrazec $D - B \dots P \dots B' - D'$ z rezultatom $D' = D + d$ vključuje [68] v svoji obliki prevaro, ima varljiv značaj, ki izvira iz tega, ker nastopata založena in povečana vrednost v svoji ekvivalentni obliki, v denarju. Po-udarek ni na večanju vrednosti, ampak na *denarni obliki* tega procesa, na tem, da se potegne na koncu v denarni obliki iz cirkulacije več vrednosti, kakor je bilo v začetku vanjo založene, torej na povečanju količine zlata in srebra, ki pripada kapitalistu. Tako imenovani monetarni sistem je zgolj izraz vsebinsko neopredeljene oblike $D - B - D'$, gibanja, ki poteka izključno le v cirkulaciji in ki zato lahko pojasni oba akta, (1) $D - B$ in (2) $B - D'$, le tako, da se proda B v drugem aktu nad svojo vrednostjo, kar pomeni, da potegne iz cirkulacije več denarja, kot ga je njegov nakup vrgel vanjo. Nasprotno temu pa je $D - B \dots P \dots B' - D'$, vzeta kot edina oblika, podlaga razvitejšega merkantilnega sistema, v katerem je nujen element ne le cirkulacija blaga, ampak tudi produkcija blaga.

Varljivi značaj oblike $D - B \dots P \dots B' - D'$ in njej ustrezajoča varljiva razlaga se pokaže takoj, kakor hitro jo obravnavamo kot enkratno, ne kot tekočo, nenehno se obnavljajočo; kakor hitro je torej ne štejemo za eno od oblik krožnega toka, ampak za njegovo edino obliko. Vendar pa opozarja sama na druge oblike.

Prvič. Ves ta krožni tok sam predpostavlja, da ima produkcijski proces kapitalistični značaj in da je zato njegova osnova ta produkcijski proces obenem s posebno družbeno ureditvijo, ki izhaja iz njega. $D - B = D - B < \overset{Ds}{P_s}$; $D - D_s$ pa predpostavlja mezdnega delavca in s tem produkcijska sredstva kot del produktivnega kapitala, zaradi tega predpostavlja proces dela in večanja vrednosti, produkcijski proces že kot funkcijo kapitala.

Drugič. Če se $D \dots D'$ ponovi, je vrnitev k denarni obliki prav tako prehodna kakor denarna oblika v prvem stadiju. $D - B$ izgine zato, da napravi prostor P . Nepretrgano ponovno zalaganje v denarju kakor tudi njegovo nepretrgano vračanje v denarni obliki sta tudi sama samo prehodna člena v krožnem toku. [69]

Tretjič:

$$\underbrace{D-B \dots P \dots B' - D'}_{\text{prva faza}} \underbrace{D-B \dots P \dots B' - D'}_{\text{druga faza}} \underbrace{D-B \dots P \dots B' - D'}_{\text{tretja faza}} \dots \text{itd.}$$

Že pri drugi ponovitvi krožnega toka se pojavi krožni tok $P \dots B' - D' \cdot D - B \dots P$, še preden se konča drugi krožni tok D ; in na vse nadaljnje krožne toke lahko tako gledamo z vidika oblike $P \dots B' - D' \dots P$, tako da je $D - B$ kot prva faza prvega krožnega toka le prehodna priprava stalno ponavljajočega se krožnega toka produktivnega kapitala, kakor je to v resnici pri industrijskem kapitalu, ki se prvič naloži v obliki denarnega kapitala.

Na drugi strani: prvi krožni tok $B' - D' \cdot D - B \dots P \dots B'$ (okrajšano $B' \dots B'$), krožni tok blagovnega kapitala, je opravljen, preden se sklene drugi krožni tok P . Tako vsebuje prva oblika že obe drugi, in tako izgine denarna oblika, razen kolikor ni zgolj vrednostni izraz, ampak je vrednostni izraz v obliki ekvivalenta, v denarju.

Končno. Če vzamemo posamezni na novo nastopajoči kapital, ki prvič opravlja krožni tok $D - B \dots P \dots B' - D'$, potem je $D - B$ pripravljalna faza, predhodnica prvega produkcijskega procesa, ki ga opravlja ta posamezni kapital. Ta faza $D - B$ torej ni njegova predpostavka, ampak jo nasprotno produkcijski proces določa oziroma pogojuje. Vendar velja to le za posamezni kapital. Krožni tok denarnega kapitala je splošna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, če gre za kapitalistični produkcijski način, torej v okviru družbene ureditve, ki jo določa kapitalistična produkcija. Kapitalistični produkcijski proces je torej predpostavljen kot prius; če ne v prvem krožnem toku denarnega kapitala na novo naloženega industrijskega kapitala, pa zunaj njega; trajni obstoj tega produkcijskega procesa zahteva nenehno obnavljanje krožnega toka $P \dots P$. V prvem stadiju $D - B < \overset{Ds}{P_s}$ se kaže ta predpostavka že s tem, ker predpostavlja po eni strani obstoj razreda mezdnih delavcev, po drugi pa, ker predpostavlja, da je to, kar je za kupca produkcijskih sredstev prvi stadij $D - B$, za njihovega prodajalca $B' - D'$, ker predpostavlja torej obstoj blagovnega kapitala v B' , zato blago samo kot rezultat kapitalistične produkcije in s tem delovanje produktivnega kapitala.

[70]

2. Krožni tok produktivnega kapitala

3. Krožni tok blagovnega kapitala

4. Trije liki procesa krožnega toka

5. Cirkulacijski čas

Kakor¹ smo videli, se giblje kapital prek produkcijskega področja in prek [71] dveh faz cirkulacijskega področja v določenem časovnem zaporedju. Čas, v katerem se zadržuje na produkcijskem področju, je njegov produkcijski čas; čas, v katerem se zadržuje na cirkulacijskem področju, pa njegov cirkulacijski ali menjalni čas. Celotni čas, v katerem opiše svoj krožni tok, je torej enak vsoti produkcijskega in cirkulacijskega časa.

Produkcijski čas obsega seveda razdobje delovnega procesa; vendar ga ta ne izpolni v celoti. Najprej moramo vedeti, da obstaja del konstantnega kapitala v delovnih sredstvih, kakor strojih, zgradbah itd., ki služijo do konca svojega življenja v istih, vedno znova ponavljajočih se delovnih procesih. Občasna prekinitev delovnega procesa, na primer ponoči, pretrga sicer delovanje teh delovnih sredstev, ne pa njihovega bivanja na produkcijskem mestu. Temu pripadajo ne le medtem, ko delujejo, ampak tudi medtem, ko ne delujejo. Na drugi strani mora imeti kapitalist pripravljeno določeno zalogo surovin in pomožnih snovi, da lahko poteka produkcijski proces v krajših ali daljših odsekih v vnaprej določenem obsegu, ne da bi bil zaradi naključij vsakodneвне ponudbe odvisen od trga. Ta zaloga surovin itd. se le postopoma produktivno konsumira. Zato nastane razlika med njenim produkcijskim časom² in njenim delovalnim [72] časom. Produkcijski čas produkcijskih sredstev obsega torej na splošno: 1. čas, v katerem delujejo kot produkcijska sredstva, to je, služijo v produkcijskem procesu, 2. premore, v katerih je produkcijski proces, torej tudi delovanje njemu priključenih produkcijskih sredstev, pretrgan, 3. čas, v katerem so kot pogoji procesa sicer pripravljena, so torej že

¹Od tod naprej rokopis IV.

²Produkcijski čas razumemo tu aktivno: produkcijski čas produkcijskih sredstev ni čas, v katerem jih producirajo, ampak čas, v katerem sodelujejo v produkcijskem procesu kakega blagovnega produkta. — F. E.

produktivni kapital, niso pa še vstopila v produkcijski proces.

Doslej obravnavana razlika je vsakokrat razlika med časom, v katerem se zadržuje produktivni kapital na produkcijskem področju, in časom, v katerem se zadržuje v produkcijskem procesu. Produkcijski proces pa lahko sam zahteva prekinitve delovnega procesa in s tem delovnega časa, premore, v katerih prepušča delovni predmet delovanju fizikalnih procesov brez nadaljnjega sodelovanja človeškega dela. V tem primeru se produkcijski proces, torej delovanje produkcijskih sredstev, nadaljuje, čeprav je delovni proces prekinjen, s tem pa tudi delovanje produkcijskih sredstev kot delovnih sredstev. Tako npr. žito, ki je posejano, vino, ki vre v kleti, surovine v mnogih manulakturah, kakor na primer v strojarnah, kjer te surovine predelujejo v kemičnih procesih. Produkcijski čas je tu daljši kakor delovni. Razlika med obema je presežek produkcijskega časa nad delovnim. Ta presežek temelji vedno na tem, da se produktivni kapital *latentno* zadržuje na produkcijskem področju, ne da bi deloval v produkcijskem procesu samem, ali da deluje v produkcijskem procesu, ne da bi bil v delovnem.

Tisti del latentnega produktivnega kapitala, ki leži pripravljen samo kot pogoj produkcijskega procesa, kakor bombaž, premog itd. v predilnici, ne ustvarja niti produkta niti vrednosti. Je nedejaven kapital, čeprav je njegova dejavnost pogoj za nepretrgani tek produkcijskega procesa. Zgradbe, aparati itd., ki so potrebni kot shranjevalci produktivnih zalog (latentnega kapitala), so pogoji produkcijskega procesa in so zato sestavni deli založenega produktivnega kapitala. Svojo funkcijo opravljajo kot varuhi produktivnih sestavnih delov v pripravljalnem stadiju. Če so v tem stadiju potrebni delovni procesi, podražujejo surovine itd., pomenijo pa produktivno delo in ustvarjajo presežno vrednost, ker del tega dela, tako kakor vsakega drugega meznega dela, ni plačan. Normalne prekinitve celotnega produkcijskega procesa, torej premori, ko produktivni kapital ne deluje, ne ustvarjajo niti vrednosti niti presežne vrednosti. Od tod prizadevanje, da se dela tudi ponoči (I. knjiga, 8. poglavje, 4). — Premori v delovnem času, prek katerih mora delovni predmet med produkcijskim procesom, ne ustvarjajo niti vrednosti niti presežne vrednosti; pospešujejo pa produkt, so del njegovega življenja, proces, skozi katerega mora. Vrednost aparatov itd. se prenaša na produkt sorazmerno

[73]

s celotnim časom, v katerem delujejo; delo samo postavlja produkt v ta stadij, uporaba teh aparatov pa je prav tako pogoj produkcije kakor razprašitev dela bombaža, ki ne preide v produkt, ki pa vendar prenese nanj svojo vrednost. Drugi del latentnega kapitala, kakor zgradbe, stroji itd., to se pravi delovna sredstva, katerih funkcijo prekinjajo le redni premori produkcijskega procesa — neredne prekinitve zaradi omejitve produkcije, kriz itd. so čista izguba — dodaja vrednost, ne sodeluje pa pri ustvarjanju produkta; celotno vrednost, ki jo doda produktu, določa njegovo povprečno trajanje; vrednost izgublja zato, ker izgublja uporabno vrednost, tako takrat, kadar deluje, kakor tudi tedaj, ko ne deluje.

Naposled se vrednost konstantnega dela kapitala, ki ostaja v produkcijskem procesu, čeprav je delovni proces pretrgan, spet pojavi v rezultatu produkcijskega procesa. Delo samo postavi tu produkcijska sredstva v takšne pogoje, v katerih opravijo sama od sebe določene naravne procese, katerih rezultat je določen koristen učinek ali spremenjena oblika uporabne vrednosti. Delo vedno prenaša vrednost produkcijskih sredstev na produkt, če jih dejansko smotrno porabi kot produkcijska sredstva. Glede tega se nič ne spremeni, če mora delo, da doseže ta učinek, z uporabo delovnih sredstev nepretrgano delovati na predmet dela, ali pa zadostuje že, da spravi delo produkcijska sredstva v stanje, v katerem sama od sebe, brez nadaljnjega sodelovanja dela, zaradi naravnih procesov doživijo nameravane spremembe.

[74]

Najsi je razlog za presežek produkcijskega časa nad delovnim takšen ali drugačen — bodisi da tvorijo produkcijska sredstva le latentni produktivni kapital, da so torej šele na pragu pravega produkcijskega procesa, bodisi da prekinjajo njihovo delovanje premori v produkcijskem procesu ali da zahteva produkcijski proces sam prekinitve delovnega procesa — v nobenem od teh primerov produkcijska sredstva ne vsrkujejo dela. Če ne vsrkujejo dela, tudi presežnega dela ne vsrkujejo. Dokler je vrednost produktivnega kapitala v tistem delu svojega produkcijskega časa, ki presega delovnega, se zato ne povečuje, naj je izvedba procesa povečanja vrednosti še tako neločljiva od teh njegovih premorov. Jasno je, da sta produktivnost in povečanje vrednosti danega produktivnega kapitala v da nem obdobju tem večja, čim bolj se ujemata produkcijski in delovni

čas. Od tod težnja kapitalistične produkcije čimbolj skrajšati presežek produkcijskega časa nad delovnim. Toda čeprav se lahko produkcijski čas kapitala razlikuje od njegovega delovnega časa, ga vedno obsega in presežek sam je pogoj produkcijskega procesa. Produkcijski čas je torej vedno čas, v katerem producira kapital uporabne vrednosti in povečuje sam sebe, deluje torej kot produktivni kapital, čeprav vključuje čas, v katerem je ali latenten ali pa sicer producira, se pa ne povečuje.

Na cirkulacijskem področju biva kapital kot blagovni in denarni kapital. Oba njegova cirkulacijska procesa obstajata v tem, da se spremeni iz blagovne oblike v denarno in iz denarne v blagovno. Okoliščina, da je tu sprememba blaga v denar obenem realizacija v blagu utelešene presežne vrednosti in da je sprememba denarja v blago hkrati sprememba ali vrnitev kapitalske vrednosti v podobo njenih produkcijskih elementov, ničesar ne spremeni na tem, da so ti procesi kot cirkulacijski procesi procesi enostavne blagovne metamorfoze.

[75]

Cirkulacijski in produkcijski čas izključujeta drug drugega. Med svojim cirkulacijskim časom kapital ne deluje kot produktivni kapital in zato ne producira niti blaga niti presežne vrednosti. Če opazujemo krožni tok v njegovi najbolj enostavni obliki, tako da prestopi celotna vrednost kapitala na mah iz ene faze v drugo, je čisto jasno, da je produkcijski proces pretrgan in je zato tudi večanje vrednosti kapitala pretrgano, dokler traja cirkulacijski čas, in da se bo v skladu z njegovo dolgotrajno produkcijski proces hitreje ali počasneje obnovil. Če pa nasprotno pretekajo različni deli kapitala krožni tok drug za drugim, tako da se izvrši krožni tok celotne vrednosti kapitala kot zaporedje krožnih tokov različnih njegovih delov, pa je očitno, da mora biti tisti njegov del, ki stalno deluje na produkcijskem področju, toliko manjši, kolikor dlje se njegovi alikvotni deli trajno zadržujejo na cirkulacijskem področju. Širjenje in krčenje cirkulacijskega časa deluje torej kot negativna meja krčenja in širjenja produkcijskega časa ali obsega, v katerem kapital določene velikosti deluje kot produktivni kapital. Čim bolj so cirkulacijske metamorfoze kapitala samo idealne, se pravi, čim bolj je cirkulacijski čas enak ničli ali se bliža ničli, toliko bolj deluje kapital, toliko večja je njegova produktivnost in večanje vrednosti. Če dela na primer kak kapitalist po naročilu, tako da dobi plačilo ob dobavi produkta, in to v obliki njegovih

lastnih produkcijskih sredstev, se cirkulacijski čas približuje ničli.

Cirkulacijski čas kapitala torej na splošno omejuje njegov produkcijski čas in s tem proces večanja njegove vrednosti. Omejuje pa ga sorazmerno s svojim lastnim trajanjem. Ta pa se lahko na zelo različne načine daljša ali krči in torej tudi v zelo različni meri omejuje produkcijski čas kapitala. Politična ekonomija pa vidi le *zunanjost* pojava, namreč vpliv cirkulacijskega časa na proces večanja vrednosti kapitala nasploh. Ta negativni vpliv šteje za pozitivnega, ker so pozitivne njegove posledice. Te zunanjosti se oklepa toliko trdneje, ker navidezno dokazuje, da je v kapitalu mistični vir večanja vrednosti, ki mu priteka iz sfere cirkulacije popolnoma neodvisno od njegovega produkcijskega procesa in zato od izkoriščanja dela. Kasneje bomo videli, da se pusti slepiti s tem videzom celo znanstvena ekonomija. Kakor bomo prav tako pokazali, ga utrjuje več pojavov: 1. kapitalistični način preračunavanja profita, v katerem nastopa negativni razlog kot pozitivni, ker na kapitale na različnih naložbenih področjih, kjer je različen samo cirkulacijski čas, deluje daljši cirkulacijski čas kot razlog višanja cen, skratka, kot eden od razlogov za izravnavanje profitov. 2. Cirkulacijski čas je samo moment časa obrata; le-ta pa vključuje čas produkcije oziroma reprodukcije. Kar je sad časa obrata, se zdi, da je sad cirkulacijskega časa. 3. Sprememba blaga v variabilni kapital (mezdo) je mogoča le, če se prej spremeni v denar. Pri akumulaciji kapitala poteka torej sprememba v dodatni variabilni kapital na področju cirkulacije ali med cirkulacijskim časom. Zato se zdi, da izhaja tako dosežena akumulacija iz cirkulacijskega časa. [76]

Znotraj cirkulacijskega področja preteče kapital — bodisi v enem ali v drugem vrstnem redu — obe nasprotni si fazi $B - D$ in $D - B$. Tudi njegov cirkulacijski čas se torej cepi na dva dela, na čas, ki ga potrebuje, da se spremeni iz blaga v denar, in na čas, ki ga potrebuje, da se spremeni iz denarja v blago. Iz analize enostavne blagovne cirkulacije že vemo (1. knjiga, 3. poglavje), da je $B - D$, prodaja, najtežji del njegove metamorfoze in da zavzema zato v običajnih okoliščinah večji del cirkulacijskega časa. Kot denar je vrednost v svoji vedno zamenljivi obliki. Kot blago se mora prej spremeniti v denar, da pridobi to obliko neposredne zamenljivosti in s tem stalne delovne pripravljenosti. Vendar pa gre pri cirkulacijskem procesu kapitala v njegovi fazi $D - B$ za

[77]

njegovo spremembo v blago, ki tvori določene elemente produktivnega kapitala v dani naložbi. Zgodi se lahko, da produkcijskih sredstev ni na trgu, ampak jih je treba šele producirati, ali da jih je treba dobiti z oddaljenih trgov, ali da se njihova običajna dobava pretrga, ali da se spremenijo cene itd., skratka, množica okoliščin, ki jih v enostavni menjavi oblike $D - B$ ni mogoče opaziti, ki pa vendar zahtevajo tudi za ta del cirkulacijske faze zdaj več, zdaj manj časa. Kakor sta $B - D$ in $D - B$ ločena lahko časovno, sta lahko tudi prostorsko; nakupni in prodajni trg sta lahko prostorsko različna trga. Pri tovarnah so na primer nakupovalci in prodajalci kaj pogosto različne osebe. Pri blagovni produkciji je cirkulacija prav tako potrebna kakor produkcija sama, cirkulacijski agenti torej prav tako nujni kakor produkcijski. Reprodukcijski proces vključuje obe funkciji kapitala, torej tudi nujnost, da ju kdo zastopa, bodisi kapitalist sam, bodisi mezdni delavec, njegov agent. Zaradi tega pa nikakor ni treba cirkulacijskih agentov zamenjavati s produkcijskimi, kakor zaradi tega tudi ni treba zamenjavati funkcij blagovnega in denarnega kapitala s funkcijami produktivnega kapitala. Cirkulacijske agente plačujejo produkcijski agenti. Če pa kapitalisti, ki med seboj kupujejo in prodajajo, s tem aktom ne ustvarjajo niti produktov niti vrednosti, se to nič ne spremeni, če jim obseg njihovih kupčij omogoči in jih prisili, da prevale te funkcije na druge. V mnogih podjetjih plačujejo nakupovalce in prodajalce z deležem dobička. Fraza, da jih plačujejo konsumenti, ničesar ne pojasni. Konsumenti lahko plačajo le, kolikor si kot produkcijski agenti sami producirajo ekvivalent v blagu ali ga pridobe od produkcijskih agentov, bodisi s kakšnim pravnim naslovom (kot njihovi družabniki itd.), bodisi z osebnimi storitvami.

Med $B - D$ in $D - B$ je razlika, ki nima nobenega opravlja z različnostjo oblik blaga in denarja, ampak izhaja iz kapitalističnega značaja produkcije. Sama po sebi sta tako $B - D$ kakor $D - B$ zgolj prenosa določene vrednosti iz ene oblike v drugo. $B' - D'$ pa je hkrati realizacija v B' vsebovane presežne vrednosti. Ne tako tudi $D - B$. Zatorej je prodaja važnejša kakor nakup. V normalnih okoliščinah je akt $D - B$ potreben za povečanje vrednosti, ki jo izraža D , ne realizira pa presežne vrednosti; je uvod v njeno produkcijo, ne pa njeno dopolnilo.

Cirkulaciji blagovnega kapitala $B' - D'$ postavlja določene meje že

oblika, ki jo ima blago, njegov obstoj kot uporabne vrednosti. Uporabne vrednosti so po naravi minljive. Če v določenem času ne pridejo v produktivno ali osebno konsumpcijo, za kar so pač določene, če se, drugače povedano, v določenem času ne prodajo, se pokvarijo in izgube s svojo uporabno vrednostjo tudi lastnost nosilca menjalne vrednosti. Kapital-ska oziroma njej prirasla presežna vrednost, ki jo vsebujejo, gre po zlu. Uporabne vrednosti ostanejo nosilke ohranjujoče se in povečujoče se vrednosti kapitala samo, dokler se nenehoma obnavljajo in reproducirajo, nadomeščajo z novimi uporabnimi vrednostmi iste ali druge vrste. Njihova prodaja v njihovi končni blagovni obliki, tj. njihov vstop v produktivno ali osebno konsumpcijo, ki ga posreduje prodaja, pa je vedno znova pogoj njihove reprodukcije. Če hočejo zaživeti v novi, morajo v določenem času zamenjati svojo staro uporabno obliko. Menjalna vrednost se ohranja samo s takšnim stalnim obnavljanjem svojega telesa. Uporabne vrednosti različnega blaga se pokvarijo hitreje ali počasneje; med njihovo produkcijo in njihovo porabo preteče lahko torej več ali manj časa; ne da bi propadle, lahko torej dalj ali manj časa vzdrže kot blagovni kapital v cirkulacijski fazi $B - D$, prenesejo kot blago krajši ali daljši cirkulacijski čas. Meja cirkulacijskega časa blagovnega kapitala, ki jo postavlja pokvarljivost blagovnega telesa sama, je zgornja meja tega dela cirkulacijskega časa ali cirkulacijskega časa, v katerem lahko deluje blagovni kapital kot blagovni kapital. Kolikor hitreje je kako blago minljivo, toliko hitreje po svoji produkciji se mora porabiti, torej tudi prodati, toliko manj se lahko oddalji od svojega produkcijskega mesta, toliko ožje je torej njegovo prostorsko cirkulacijsko območje, toliko bolj krajevnega značaja je njegov prodajni trg. Čim hitreje mine torej blago, čim nižja je zaradi njegovih fizičnih lastnosti zgornja meja njegovega cirkulacijskega časa v podobi blaga, tem manj primerno je, da bi bilo predmet kapitalistične produkcije. V to produkcijo se lahko vključi le v zelo obljudenih krajih ali kjer se zaradi razvoja prevoznih sredstev krčijo krajeвне razdalje. Koncentracija produkcije kakega predmeta v malo rokah in v zelo obljudenih krajih pa lahko ustvari razmeroma velik trg tudi za take predmete; tako npr. za velike pivovarne, mlekarnе ipd.

[78]

6. Cirkulacijski stroški

[79]

6.1. Čisti cirkulacijski stroški

6.1.1. Nakupni in prodajni čas

Oblikovne spremembe kapitala iz blaga v denar in iz denarja v blago so hkrati kapitalistovo trgovanje, akti nakupa in prodaje. Čas, v katerem se te oblikovne spremembe kapitala izvajajo, je subjektivno, z vidika kapitalista, prodajni čas in nakupni čas, čas, v katerem nastopa na trgu kot prodajalec in kupec. Kakor je obtočni čas kapitala potreben odsek njegovega reprodukcijskega časa, je čas, v katerem kapitalist kupuje in prodaja, ko se mudi na trgu, potreben odsek njegovega časa, v katerem deluje kot kapitalist, kot poosebljeni kapital. Je del njegovega poslovnega časa.

[Ker smo postavili, da se kupuje in prodaja blago po svoji vrednosti, gre pri teh procesih samo za prenos iste vrednosti iz ene oblike v drugo, iz blagovne oblike v denarno in iz denarne v blagovno — za spremembo stanja. Če se prodaja blago po svoji vrednosti, ostane velikost vrednosti tako v rokah kupca kakor tudi prodajalca nespremenjena; spremeni se samo oblika njenega bivanja. Če se blago ne prodaja po vrednosti, ostane vsota zamenjanih vrednosti nespremenjena; kar je na eni strani plus, je na drugi minus.

Metamorfozi $B - D$ in $D - B$ pomenita trgovanje, ki poteka med kupcem in prodajalcem; ta dva potrebujeta čas, da se pogodita, to toliko bolj, ker pri tem bijeta boj, v katerem skuša vsaka stranka prelisičiti drugo; drug drugemu nasproti stojita poslovna človeka, a »when Greek meets Greek then comes the tug of war«.¹ Sprememba stanja stane čas in delovno silo, vendar ne, da bi se vrednost ustvarjala, ampak da

[80]

¹Kadar Grk sreča Grka, se vname hud boj.

bi se vrednost prenesla iz ene oblike v drugo. Obojestranski poskus prilastiti si ob tej priložnosti dodatno količino vrednosti, tega prav nič ne spremeni. To delo, povečano z obojestranskimi zlobnimi nameni, ne ustvarja vrednosti, kakor delo, ki ga povzroča sodni postopek, ne povečuje vrednosti spornega predmeta. S tem delom — ki je nujni člen kapitalističnega produkcijskega procesa v njegovi celovitosti, v kateri vključuje tudi cirkulacijo oziroma se vključuje vanjo — je nekako tako kakor z delom pri sežiganju tvarine, ki se uporabi za proizvodnjo toplote. To delo pri sežiganju ne ustvarja nobene toplote, čeprav je nujen člen procesa sežiganja. Če hočemo porabiti na primer premog kot kurivo, ga moramo spojiti s kisikom in spraviti iz čvrstega v plinasto stanje (kajti v ogljikovem dvokisu, ki je rezultat izgorevanja, je premog v plinastem stanju), povzročiti torej fizikalno spremembo oblike obstoja ali stanja. Razdružitev ogljikovih molekul, ki so združene v čvrsto celoto, in razcepitev ogljikove molekule v njene posamezne atome se morata opraviti pred ponovno spojitvijo. Za to pa je potrebna poraba določene sile, ki se torej ne spremeni v toploto, ampak jo zmanjša. Če torej posestniki blaga niso kapitalisti, ampak samostojni neposredni producenti, je za nakup in prodajo porabljeni čas odbitek od njihovega delovnega časa. Zato so vedno skušali (tako v starem kot v srednjem veku) odložiti takšne opravke na praznike.

[81]

Dimenzije, ki jih zavzameta nakup in prodaja blaga v rokah kapitalistov, seveda tega dela, ki ne ustvarja nobene vrednosti, ampak omogoča le spremembo oblike vrednosti, ne morejo spremeniti v delo, ki bi ustvarjalo vrednost. Prav tako se čudež te transsubstanciacije ne more dogoditi s transpozicijo, se pravi tako, da napravijo industrijski kapitalisti tisto »delo sežiganja« za izključno opravilo tretjih oseb, katere plačujejo, namesto da bi ga opravljali sami. Te tretje osebe jim seveda ne dajejo svoje delovne sile na voljo iz ljubezni do njihovih lepih oči. Pobiralcu zakupnine zemljiškega lastnika ali bančnemu slugi je prav vseeno, če njuno delo niti za groš ne povečuje ne velikosti vrednosti zakupnine ne zlatnikov, ki jih v vrečah prenaša v drugo banko.²

Kapitalistu, ki dá drugim, da delajo zanj, postaneta nakup in prodaja

²Besedilo v oklepajih je iz neke pripombe na koncu rokopisa VIII.

poglavitna funkcija. Ker si prisvaja produkt mnogih v večjem družbenem obsegu, ga mora v takem obsegu tudi prodajati in kasneje znovič spreminjati iz denarja nazaj v produkcijske elemente. Prej ko slej nakupni in prodajni čas ne ustvarjata vrednosti. Iluzijo o tem ustvarjanju vrednosti povzroči delovanje trgovskega kapitala. Ne da bi se v to spuščali pobleže, pa je jasno tole: če funkcijo, ki je sama po sebi neproduktivna, vendar nujen člen reprodukcije, delitev dela spremeni iz postranskega opravila mnogih v izključno opravilo maloštevilnih, v njihov posebni posel, se značaj funkcije same ne spremeni. En trgovec (tu ga gledamo zgolj kot agenta spreminjanja oblik blaga, zgolj kot kupca in prodajalca) lahko skrajša s svojimi operacijami nakupni in prodajni čas številnih producentov. Treba ga je torej obravnavati kot stroj, ki zmanjšuje nekoristni napor ali pomaga sproščati delovni čas.³ Zaradi poenostavitve (ker bomo trgovca kot kapitalista in trgovski kapital proučevali šele kasneje) vzemimo, da je ta agent za kupovanje in prodajanje človek, ki prodaja svoje delo. Svojo delovno silo in svoj delovni čas troši v operacijah $B - D$ in $D - B$. Od tega živi, tako kot kdo drug npr. od predenja ali od vrtanja makaronov. Opravlja potrebno funkcijo, ker obsega reprodukcijski proces sam neproduktivne funkcije. Dela prav tako kakor kdorkoli drug, vsebina njegovega dela pa ne ustvarja niti vrednosti niti produkta. On sam spada v faux frais⁴ produkcije. Njegova koristnost ni v tem, da bi spreminjal neproduktivno funkcijo v produktivno ali neproduktivno delo v produktivno. Bil bi čudež, če bi bilo mogoče doseči

[82]

³»Čeprav so stroški trgovanja potrebni, jih je vendar treba šteti za bremenilne stroške.« (Quesnay, »Analyse du Tableau Economique«, »Physiocrates«, izd. Daire, I. del, Paris 1846, str. 71.) — Po Quesnayu je »profit«, ki ga prinaša konkurenca med trgovci, to namreč, da jih prisili »znižati njihov zaslužek ali dobiček, ... natančno vzeto, za prodajalca-producenta in za kupca-potrošnika samo *zmanjšanje izgube*. Zmanjšanje izgube zaradi trgovinskih stroškov pa seveda ni nikak *dejanski produkt* ali povečanje bogastva, ki bi ga dosegla trgovina, najsi jo gledamo samo zase kratko malo kot menjavo, neodvisno od transportnih stroškov, ali pa skupno s temi stroški.« (Str. 145, 146.) »Trgovinske stroške vedno plačajo prodajalci produktov, ki bi dobili celo ceno, katero plačajo zanje kupci, če ne bi bilo nobenih posredniških stroškov.« (Str. 165.) »Lastniki in prodajalci plačujejo 'mezdo', trgovci pa jo prejemajo.« (Quesnay, »Problèmes Économiques«, »Physiocrates«, izd. Daire, I. del, Paris 1846, str. 164.)

⁴Neproduktivni, vendar potrebni stroški.

takšno spremembo s takšnim prenosom funkcije. Nasprotno, koristen je zato, ker povzroči, da se troši za to neproduktivno funkcijo manjši del družbene delovne sile in družbenega delovnega časa. Še več! Recimo, da je navaden mezdni delavec, lahko tudi bolje plačan. Njegova plača je lahko takšna ali drugačna, kot mezdni delavec dela del svojega časa zastonj. Dnevno dobi, denimo, vrednostni produkt osmih delovnih ur, dela pa deset. Ti dve uri presežnega dela, ki ga opravi, prav tako ne producirata vrednosti, kot je ne producira njegovih osem ur potrebnega dela, čeprav prenaša s tem svojim delom nase del družbenega produkta. Prvič: gledano z družbenega vidika, se vendar ena delovna sila uporablja deset ur za zgolj cirkulacijsko funkcijo. Za kaj drugega, za produktivno delo, je ni mogoče uporabiti. Drugič: družba teh dveh ur presežnega dela ne plača, čeprav jih individuum, ki ga opravlja, potroši. S tem si družba ne prisvoji nobenega presežnega produkta ali vrednosti. Cirkulacijski stroški, ki jih predstavlja, pa se zmanjšajo za petino, od desetih ur na osem. Družba ne plača za petino tega aktivnega cirkulacijskega časa, katerega agent je, nobene protivrednosti. Če pa uporablja tega agenta kapitalist, se, ker dveh ur ne plača, zmanjšajo cirkulacijski strošek *njegovega* kapitala, ki pomenijo odbitek od njegovih prejemkov. Zanj je to pozitiven dobiček, ker se zoži negativna meja večanja vrednosti njegovega kapitala. Dokler porabljajo samostojni mali blagovni producenti del svojega lastnega časa za nakup in prodajo, je to samo čas, ki ga trošijo v premorih med svojim produktivnim delovanjem, ali pa skrčenje njihovega produkcijskega časa.

Čas, ki se uporablja za ta namen, pomeni v vsakem primeru cirkulacijske stroške, ki ničesar ne dodajo prodanim ali kupljenim vrednostim. To so stroški, ki so potrebni, da jih spremene iz blagovne v denarno obliko. Kolikor nastopa kapitalistični blagovni producent kot agent cirkulacije, se razlikuje od neposrednega blagovnega producenta samo po tem, da kupuje in prodaja v večjem obsegu in da zato v večjem obsegu deluje kot agent cirkulacije. Ko ga pa obseg njegovega posla prisili ali usposobi, da kupi (najame) kot mezdne delavce posebne agente cirkulacije, se pojav v svojem bistvu ne spremeni. V neki meri se delovna sila in delovni čas morata trošiti v procesu cirkulacije (kolikor je zgolj sprememba oblike). Zdaj pa postane to dodatni izdatek kapitala; del variabilnega kapitala

se mora založiti v nakup teh delovnih sil, ki delujejo le v cirkulaciji. Ta založitev kapitala ne ustvarja niti produkta niti vrednosti. Pro tanto zmanjšuje obseg, v katerem deluje založeni kapital produktivno. To je isto, kakor če bi se del produkta spremenil v stroj, ki bi kupoval in prodajal preostali del produkta. Ta stroj povzroči odbitek od produkta. Čeprav lahko zmanjša delovno silo itd., ki se troši v cirkulaciji, ne sodeluje v produkcijskem procesu. Tvori samo del cirkulacijskih stroškov.

6.1.2. Knjigovodstvo

Razen pri kupovanju in prodajanju v pravem pomenu se porablja delovni čas v knjigovodstvu; v njem se porablja razen tega še popredmeteno delo, kakor peresa, črnilo, papir, pisalna miza, stroški pisarne. V tej dejavnosti se porabljajo torej na eni strani delovna sila, na drugi pa delovna sredstva. To je prav tako kot pri nakupnem in prodajnem času. [84]

Kot enotnost v svojih krožnih tokih, kot krožeča vrednost, bodisi na produkcijskem področju ali pa v obeh fazah cirkulacijskega področja, obstaja kapital samo idealno v podobi obračunskega denarja, predvsem v glavi blagovnega producenta oziroma kapitalističnega blagovnega producenta. To gibanje zajema in nadzira knjigovodstvo, ki obsega tudi določanje cen ali izračun blagovnih cen (kalkulacijo cen). Potek produkcije in zlasti večanja vrednosti — pri čemer nastopajo razne vrste blaga le kot nosilci vrednosti, kot imena stvari, katerih idealni obstoj vrednosti je izražen v obračunskem denarju — pridobi tako simbolično podobo v predstavi. Dokler vodi posamezni blagovni producent knjigovodstvo bodisi samo v svoji glavi (kot na primer kmet; šele kapitalistična produkcija ustvari zakupnika, ki vodi knjige) ali pa dela zapiske o svojih izdatkih, prejemkih, plačilnih rokih itd. kot postransko opravilo, ne v svojem produkcijskem času, toliko časa je očitno, da pomenijo ta njegova funkcija in delovna sredstva, ki jih pri tem uporablja, kakor papir itd., dodatno porabo delovnega časa in delovnih sredstev. Ta čas in sredstva so potrebna, odvzame pa jih tako času, katerega lahko porabi produktivno, kakor tudi delovnim sredstvom, ki delujejo v dejanskem produkcijskem procesu, sodelujejo pri tvorjenju produkta in vrednosti.⁵

⁵V srednjem veku so imeli v poljedelstvu knjigovodstvo samo v samostanih. Videli

[85]

Narava funkcije same se ne spremeni niti z obsegom, ki ga pridobi s tem, da se koncentrira v rokah kapitalističnega blagovnega producenta in nastopa namesto kot funkcija mnogih majhnih blagovnih producentov kot funkcija *enega* kapitalista, kot funkcija produkcijskega procesa v velikem obsegu, niti s tem, da jo odtrga od produktivnih funkcij, ki jim je bila postransko opravilo, in da se osamosvoji kot funkcija posebnih agentov, ki jim je izključno opravilo.

Če kaka funkcija ni sposobna ustvarjati produktov in vrednosti sama po sebi, torej že pred svojo osamosvojitvijo, je tudi delitev dela, njena osamosvojitve, ne napravi za tako. Če naloži kapitalist svoj kapital na novo, mora naložiti del kapitala v nakup knjigovodje itd. in v knjigovodske potrebščine. Če njegov kapital že deluje, če je že v svojem stalnem reprodukcijskem procesu, mora stalno spreminjati s pretvorbo v denar del blagovnega produkta nazaj v knjigovodjo, pomočnika in podobno. Ta del kapitala je odtegnjen produkcijskemu procesu in pripada cirkulacijskim stroškom, odtegljajem od skupnega donosa (vštevši tisto delovno silo, ki se uporablja izključno za to funkcijo).

Vendar pa je neka razlika med stroški, ki izvirajo iz knjigovodstva, oziroma med neproduktivnim trošenjem delovnega časa na eni strani in stroški samega nakupnega in prodajnega časa na drugi. Slednji izvirajo izključno iz določene družbene oblike produkcijskega procesa, iz tega, da je to proces produkcije blaga. Knjigovodstvo kot kontrola in miselno zajetje tega procesa postaja tem bolj potrebno, čim bolj poteka proces v družbenem obsegu in izgublja čisto individualni značaj; torej je bolj nujno v kapitalistični kot v razdrobljeni produkciji rokodelskega in kmečkega gospodarstva, bolj nujno v kolektivni produkciji kakor v kapitalistični. Stroški knjigovodstva pa se krčijo, čim bolj se pro-

pa smo (I. knjiga, str. 407), da nastopa že v prastari indijski skupnosti v poljedelstvu knjigovodja. Tu se je osamosvojilo knjigovodstvo v izključno opravilo občinskega uradnika. S to delitvijo dela so prihranili čas, trud in izdatke; produkcija in knjigovodstvo o produkciji pa sta prav tako različni stvari kakor ladijski tovor in tovarni list. S knjigovodjo je odvzet produkciji del občinske delovne sile. Stroškov njegovega delovanja ne nadomešča njegovo lastno delo, ampak odbitek od občinskega produkta. Kar velja za knjigovodjo indijske občine, velja mutatis mutandis za kapitalistovega knjigovodjo. (Iz rokopisa II.)

dukcija koncentrira in čim bolj se knjigovodstvo spreminja v družbeno knjigovodstvo.

Tu nam gre le za splošni značaj cirkulacijskih stroškov, ki jih povzroča čisto formalna metamorfoza. Tu ni treba obravnavati vseh njihovih posebnih oblik. Kako pa nas lahko te oblike, ki jih povzroča zgolj oblikovno spreminjanje vrednosti in izhajajo torej iz določene družbene oblike produkcijskega procesa, katere so pri individualnem blagovnem producentu samo kratkotrajni in komaj opazni momenti, ki spremljajo njegove produktivne funkcije ali se z njimi prepletajo — kako nas lahko te oblike zaradi množičnosti cirkulacijskih stroškov zavarajo, vidimo že pri prejemanju in izdajanju denarja, kakor hitro se kot izključna funkcija bank ipd. ali blagajnika v posameznih podjetjih osamosvoje in koncentrirajo v velikem obsegu. Ne smemo pa pozabiti, da ti cirkulacijski stroški ne spremenijo svojega značaja, če se spremeni njihova podoba.

[86]

6.1.3. Denar

Ne glede na to, ali se kak produkt producira kot blago ali ne, je vedno tvarna podoba bogastva, uporabna vrednost, ki je določena, da preide v osebno ali produktivno konsumpcijo. Kot blago ima svojo vrednost idealno v ceni, ki ničesar ne spremeni na njegovi dejanski uporabni podobi. To, da nekatere vrste blaga, kakor zlato in srebro, delujejo kot denar in se kot take zadržujejo izključno v cirkulacijskem procesu (tudi kot zaklad, rezerva itd. ostanejo, čeprav latentno, na področju cirkulacije), je zgolj nasledek določene družbene oblike produkcijskega procesa, ki je produkcijski proces blaga. Ker postane na podlagi kapitalistične produkcije blago splošna oblika produkta in se producira največja množina produkta kot blago in mora zato privzeti denarno obliko, ker torej množina blaga, kot blago nastopajoči del družbenega bogastva, nenehno raste — se povečuje tudi količina zlata in srebra, ki služi za cirkulacijsko sredstvo, plačilno sredstvo, zaklad itd. To kot denar delujoče blago ne gre niti v osebno niti v produktivno konsumpcijo. Je družbeno delo, strnjeno v obliki, v kateri služi zgolj kot cirkulacijski stroj. Razen tega, da je prikovan del družbenega bogastva v to neproduktivno obliko, zahteva obraba denarja, da ga stalno nadomeščamo ali da spreminjamo

[87]

več družbenega dela — v obliki produkta — v več zlata in srebra. Ti stroški za nadomeščanje so v kapitalistično razvitih deželah pomembni, ker je sploh obsežen del bogastva prikovan v obliko denarja. Denar in srebro pomenita kot denarno blago za družbo cirkulacijske stroške, ki izvirajo zgolj iz družbene oblike produkcije. To so faux frais blagovne produkcije nasploh, ki naraščajo z razvojem blagovne produkcije in zlasti kapitalistične. To je del družbenega bogastva, ki se mora žrtvovati cirkulacijskemu procesu.⁶

6.2. Stroški za hrambo

[88]

Cirkulacijski stroški, ki jih povzroča golo spreminjanje oblike vrednosti, cirkulacija, abstraktno gledana, ne gredo v vrednost blaga. Kolikor imamo v mislih kapitalista, so zanje porabljeni deli kapitala čisti odtegljaji od produktivno porabljenega kapitala. Drugačne narave pa so cirkulacijski stroški, ki jih obravnavamo sedaj. Ti lahko izhajajo iz produkcijskih procesov, ki se v cirkulaciji samo nadaljujejo, katerim cirkulacijska oblika samo zakriva njihov produktivni značaj. Po drugi strani so z družbenega vidika lahko goli stroški, neproduktivni izdatki bodisi živega, bodisi opredmetenega dela, pa vendar ravno s tem delujejo za posameznega kapitalista kot ustvarjalci vrednosti, so dodatek k prodajni ceni njegovega blaga. To izhaja že iz tega, ker so ti stroški na različnih produkcijskih področjih in tu pa tam tudi za različne posamezne kapitale znotraj istega produkcijskega področja različni. S tem da se dodajo ceni blaga, se porazdelijo tako, kakor obremenijo posamezne kapitaliste. Vsako delo, ki dodaja vrednost, pa lahko dodaja tudi presežno vrednost in bo na kapitalistični podlagi vedno dodajalo presežno vrednost, ker je vrednost, ki jo ustvarja, odvisna od količine dela, presežna vrednost, ki jo ustvarja, pa od obsega, v katerem ga kapitalist plača.

⁶Denar, ki cirkulira v kaki deželi, je določen del kapitala te dežele, ki je docela odtegnjen produktivnim smotrom z namenom, da se olajša ali poveča produktivnost ostalega kapitala. Zato je določen obseg bogastva prav tako potreben za uporabljanje zlata kot obtočnega sredstva, kakor je potreben za izdelavo stroja, ki naj olajša katero koli drugo produkcijo.« (»Economist«, 8. maja 1847, V. zv., str. 520.)

Stroški, ki podražujejo blago, ne da bi mu dodajali uporabno vrednost, ki spadajo torej za družbo med *faux frais* produkcije, so zato lahko za posameznega kapitalista vir obogatitve. Po drugi strani pa se ne odpravi njihov neproduktivni značaj, če dodatek, ki ga pribijajo k ceni blaga, te cirkulacijske stroške enakomerno porazdeli. Zavarovalne družbe, na primer, porazdelijo izgube posameznih kapitalistov na kapitalistični razred. To pa vendar ne prepreči, da ne bi tako izravnane izgube bile z vidika celotnega družbenega kapitala vendarle izgube.

6.2.1. Ustvarjanje zalog nasploh

V času, ko je blagovni kapital, ko se zadržuje na trgu, torej v presledku med produkcijskim procesom, iz katerega prihaja, in konsumnim procesom, v katerega stopa, je produkt v blagovni zalogi. Kot blago na trgu, in zato v podobi zaloge, nastopa blagovni kapital v vsakem krožnem toku dvakrat. Enkrat kot blagovni produkt tistega delujočega kapitala, katerega krožni tok opazujemo, drugič kot blagovni produkt kakega drugega kapitala, ki mora biti na trgu, da ga je moč kupiti in spremeniti v produktivni kapital. Možno je seveda, da se producira ta blagovni kapital le po naročilu. Tedaj nastane prekinitve, dokler blago ni producirano. Tok produkcijskega in reprodukcijskega procesa pa zahteva, da se stalno zadržuje na trgu določena množina blaga (produkcijskih sredstev), da torej tvori zalogo. Prav tako obsega produktivni kapital nakup delovne sile, in njegova denarna oblika je tu samo oblika vrednosti življenjskih potrebščin, ki jih mora delavec večidel že dobiti na trgu. V nadaljevanju tega paragrafa si bomo to poglobljevali. Za zdaj velja, da je to že doseženo. Če se postavimo na stališče krožeče vrednosti kapitala, ki se je spremenila v blagovni produkt in se mora sedaj prodati oziroma spremeniti nazaj v denar, ki torej deluje zdaj kot blagovni kapital na trgu, je njegov položaj, ko tvori zalogo, nesmotrno, neprostoVOLjno zadrževanje na trgu. Čim hitreje se proda, tem hitreje poteka reprodukcijski proces. Zadrževanje v spreminjanju oblike $B' - D'$ zavira stvarno presnavljanje tvarine, ki se mora izvesti v krožnem toku kapitala, kakor tudi njegovo nadaljnje delovanje kot produktivnega kapitala. Po drugi strani je nenehna prisotnost blaga na trgu, blagovna zaloga, z vidika $D - B$ pogoj

[89]

toka reprodukcijskega procesa kakor tudi naložbe novega ali dodatnega kapitala.

Zadrževanje blagovnega kapitala kot blagovne zaloge na trgu zahteva stavbe, skladišča, posode za blago, shrambe, torej izdatek konstantnega kapitala; prav tako plačilo delovne sile za spravljane blaga v njegove shrambe. Razen tega se blago kvari in je izpostavljeno škodljivim elementarnim vplivom. Da se pred njimi zavaruje, je treba založiti dodatni kapital, deloma v delovnih sredstvih, v tvorni obliki, deloma v delovni sili.⁷

[90] Bivanje kapitala v njegovi obliki blagovnega kapitala in zato blagovne zaloge povzroča torej stroške, ki štejejo, ker ne spadajo na produkcijsko področje, k stroškom cirkulacije. Ti cirkulacijski stroški se razlikujejo od onih, ki smo jih navedli pod 1, po tem, da v določenem obsegu preidejo v vrednost blaga, da torej podražujejo blago. V vsakem primeru sta kapital in delovna sila, ki sta potrebna za vzdrževanje in hrambo blagovnih zalog, odtegnjena neposrednemu produkcijskemu procesu. Na drugi strani je potrebno kapitale, ki se pri tem uporabljajo, všteti delovno silo kot sestavni del kapitala, nadomestiti iz družbenega produkta. Njihov izdatek učinkuje zato kot zmanjšanje produktivne sile dela, v tem smislu, da je potrebna večja količina dela in kapitala za doseg določenega koristnega učinka. To so *neproduktivni stroški*.

Kolikor izvirajo cirkulacijski stroški, ki jih zahteva tvorjenje blagovnih zalog, le iz časa, ki je potreben za spremembo obstoječih vrednosti iz blagovne oblike v denarno, torej le iz določene družbene oblike produkcijskega procesa (samo iz tega, da se produkt producira kot blago in da se mora zaradi tega tudi spremeniti v blago) — so povsem enakega značaja kakor cirkulacijski stroški, ki smo jih našeli pod 1. Po drugi

⁷Corbet ceni leta 1841 stroške za uskladiščenje pšenice za sezono devetih mesecev na $\frac{1}{2}\%$ izgube pri količini, 3% za obresti na ceno pšenice, 2% za najemnino skladišča, 1% za natovarjanje in prevoz, ($\frac{1}{2}\%$) za delo pri odpremi, skupno 7% ali 3 šilinge 5 penijev za quarter, če znaša cena pšenice 50 šilingov. (Th. Corbet, »An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.«, London 1841.) Po izpovedih liverpoolskih trgovcev pred železniško komisijo so znašali (čisti) stroški skladiščenja pšenice leta 1865 mesečno 2 penija za quarter ali 9 do 10 penijev za tono. (»Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence«, London 1867, str. 19, št. 331.)

strani se vrednost blaga ohranja oziroma povečuje samo zato, ker se postavlja uporabna vrednost, produkt sam, v takšne stvarne pogoje, ki povzročajo trošenje kapitala, in ker se podvrže operacijam, ki povzročajo učinkovanje dodatnega dela na uporabne vrednosti. Preračunavanje blagovnih vrednosti, knjigovodstvo o tem procesu, prodajno in nakupno trgovanje pa v nasprotju s tem ne vplivajo na uporabno vrednost, v kateri obstaja blagovna vrednost. Vplivajo le na njeno obliko. Čeprav povzroča v obravnavanem primeru te neproduktivne stroške tvorjenja zalog (ki je tu neprostovoljno) samo zavlačevanje oblikovne spremembe in nujnost te spremembe, se vendar razlikujejo od neproduktivnih stroškov pod I po tem, da njihov smoter ni sprememba oblike vrednosti, ampak ohranitev vrednosti, ki obstaja v blagu kot produkt, kot uporabna vrednost, in ki se torej lahko ohrani le z ohranitvijo produkta, njegove uporabne vrednosti. Uporabna vrednost se pri tem niti ne poveča niti ne pomnoži; nasprotno, zmanjšuje se. Toda njeno zmanjšanje se omejuje in uporabna vrednost se ohranja. Tudi založena vrednost, ki obstaja v blagu, se ne poveča. Dodaja pa se ji novo delo, opredmeteno in živo.

Sedaj je treba raziskati še, v kakšni meri izvirajo ti neproduktivni stroški iz posebnega značaja blagovne produkcije nasploh in blagovne produkcije v njeni splošni, absolutni obliki, se pravi iz kapitalistične blagovne produkcije; po drugi strani, koliko so skupni vsaki družbeni produkciji in privzemajo tu, v okviru kapitalistične produkcije, samo posebno podobo, posebno pojavno obliko. [91]

A. Smith je avtor čudovite ideje, da je ustvarjanje zalog poseben pojav kapitalistične produkcije.⁸ Novejši ekonomisti, na primer Lalor, pa trdijo nasprotno, da se z razvojem kapitalistične produkcije zaloge zmanjšujejo. Sismondi vidi v tem celo eno temnih strani te produkcije.

Zaloga obstaja v resnici v treh oblikah: v obliki produktivnega kapitala, v obliki osebnega konsumpcijskega sklada in v obliki blagovne zaloge ali blagovnega kapitala. Zaloga v eni obliki se relativno zmanjšuje, če v drugi obliki narašča, čeprav lahko po svoji absolutni velikosti narašča v vseh treh oblikah istočasno.

Že od začetka je jasno, da tam, kjer je usmerjena produkcija neposre-

⁸ »Wealth of Nations«, II. knjiga, uvod.

dno na zadovoljitev potreb producentov in se producira le v manjšem delu za menjavo ali prodajo, kjer torej družbeni produkt sploh ne privzame oblike blaga ali pa jo privzame le v manjšem delu, tvori zaloga v obliki blaga ali blagovna zaloga samo neznaten in nepomemben del bogastva. Konsumpcijski sklad, posebno pravih življenjskih potrebščin, pa je tam razmeroma velik. Pogledati je treba samo staroveško kmečko gospodarstvo. Pretežni del produkta se spreminja neposredno, ne da bi ustvaril blagovno zalogo — ravno zato, ker ostane v rokah svojega posestnika — v zalogo produkcijskih sredstev ali življenjskih potrebščin. Ne navzame pa oblike blagovne zaloge. Zaradi tega po A. Smithu v gospodarstvih, ki temeljijo na takšnem produkcijskem načinu, ni nobenih zalog. A. Smith zamenjuje obliko zaloge z zalogo samo in misli, da je živila družba doslej iz rok v usta in da se je zanašala na to, kaj bo prinesel prihodnji dan.⁹ To je otročje nerazumevanje.

[92]

Zaloga v obliki produktivnega kapitala ima obliko produkcijskih sredstev, ki so že v produkcijskem procesu ali pa vsaj v producentovih rokah, torej latentno že v produkcijskem procesu. Prej smo videli, da z razvojem produktivnosti dela, torej tudi z razvojem kapitalističnega produkcijskega načina — ki razvija družbeno produktivno silo dela bolj ko vsi drugi produkcijski načini — nenehno raste množina produkcijskih sredstev, ki so v obliki delovnih sredstev enkrat za vselej pripojena procesu in v njem vedno znova delujejo v daljših ali krajših obdobjih (stavbe, stroji itd.), in da je njeno naraščanje tako predpostavka kakor tudi posledica

⁹Namesto da bi nastale zaloge šele s spremembo produkta v blago in zaloge za potrošnjo v blagovno zalogo, kakor domneva A. Smith, povzroča nasprotno ta sprememba oblike med prehodom iz produkcije za lastne potrebe v blagovno produkcijo najhujše krize v gospodarstvu producentov. V Indiji se je na primer do najnovejšega časa ohranila »navada, da se žito, za katero se dobi v letih izobilja le malo, v velikih množinah uskladišči«. (»Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867«, I, str. 230, št. 75.) Zaradi naglo povečanega povpraševanja po bombažu, juti itd., ki ga je povzročila ameriška državljanska vojna, so v mnogih delih Indije producenti zelo omejili pridelovanje riža, zvišali njegovo ceno in prodali stare zaloge riža. Vrh tega se je v letih 1864—66 kakor doslej še nikoli povečal izvoz riža v Avstralijo, na Madagaskar itd. Od tod akutni značaj lakote leta 1866, ki je samo v okrožju Orissa pobrala milijon ljudi. (Prav tam, str. 174, 175, 215, 214, in III: »Papers relating to the Famine in Behar«, str. 52, 53, kjer se poudarja med vzroki lakote the drain of old stock [izčrpanje stare zaloge].) (Iz rokopisa II.)

dica razvoja družbene produktivne sile dela. Ne samo absolutna, ampak tudi relativna rast bogastva v tej obliki je značilna posebno za kapitalistični produkcijski način (prim. 1. knjigo, 25. poglavje, 2). Tvarne oblike, v katerih obstaja konstantni kapital, produkcijska sredstva, pa ne sestojijo le iz takšnih delovnih sredstev, ampak tudi iz delovnih tvarin na najrazličnejših stopnjah predelave in iz pomožnih tvarin. Z obsegom produkcije in z večanjem produktivne sile dela s kooperacijo, z delitvijo dela, stroji itd. raste množina surovin, pomožnih tvarin itd., ki prihajajo vsak dan v reprodukcijski proces. Ti elementi morajo biti že pripravljeni na mestu produkcije. Obseg te zaloge, ki ima obliko produktivnega kapitala, narašča torej absolutno. Da bi proces lahko potekal — pri tem je čisto brez pomena, ali je možno obnavljati to zalogo dnevno ali le v določenih obdobjih — mora biti na mestu produkcije vedno nakopičenih več že pripravljenih surovin itd., kakor jih porabi npr. na dan ali na teden. Nepretrganost procesa zahteva, da obstoj njegovih pogojev ni odvisen niti od prekinitev, ki so možne pri dnevnih nakupih, niti od tega, da se pri dnevni ali tedenski prodaji blagovni produkt le neenakomerno spreminja nazaj v svoje produkcijske elemente. Vendar je očitno produktivni kapital lahko latenten ali tvori zalogo v zelo različnih obsegih. Velika razlika je, na primer, ali mora imeti predilec zalogo bombaža ali premoga za tri mesece ali za en mesec. Vidimo torej, da se ta zaloga relativno lahko krči, čeprav absolutno narašča. [93]

To je odvisno od različnih pogojev, katerih bistvo so večja hitrost, rednost in zanesljivost, s katerimi se potrebna množina surovin lahko vedno dobavi tako, da nikoli ne pride do prekinitve. Čim slabše so izpolnjeni ti pogoji, tem manjša je torej zanesljivost, rednost in hitrost dobave, tem večji mora biti latentni del produktivnega kapitala, tj. zaloga surovin itd., ki čaka v rokah producenta na svojo predelavo. Ti pogoji so v obratnem sorazmerju z razvojno stopnjo kapitalistične produkcije in s tem produktivne sile človeškega dela. Torej tudi zaloga v tej obliki.

Vendar je to, kar se kaže kot zmanjšanje zaloge (na primer pri Lalorju), deloma le zmanjšanje zaloge v obliki blagovnega kapitala ali prave blagovne zaloge; torej le sprememba oblike iste zaloge. Če je na primer množina premoga, ki se dnevno producira v lastni deželi, torej količina in energija produkcije premoga, velika, predilec ne potrebuje velikega

[94]

skladišča, da zagotovi nepretrganost svoje produkcije. Zaradi stalnega zanesljivega obnavljanja dobave premoga postane odveč. Drugič: hitrost, s katero lahko preide produkt kakega procesa kot produkcijsko sredstvo v drug proces, je odvisna od razvoja prevoznih in komunikacijskih sredstev. Cenenost transporta igra pri tem veliko vlogo. Nepretrgan transport, na primer premoga od rudnika do predilnice, bi bil dražji kakor oskrbovanje z večjo množino premoga za daljši čas ob razmeroma cenejšem transportu. Obe ti dve doslej obravnavani okoliščini izhajata iz samega produkcijskega procesa. Tretjič, pomemben je razvoj kreditnega sistema. Čim manj je odvisen predilec glede obnovitve svojih zalog bombaža, premoga itd. od neposredne prodaje svoje preje — in čim bolj je razvit kreditni sistem, tem manjša je ta neposredna odvisnost — tem manjša je lahko relativna velikost teh zalog, da zagotovi nepretrgano produkcijo preje v določenem obsegu, neodvisno od naključij pri prodaji preje. Četrto, mnoge surovine, polizdelki ipd. pa potrebujejo daljša obdobja za svojo produkcijo; zlasti velja to za vse surovine, ki jih dobavlja poljedelstvo. Da se produkcijski proces ne pretrga, mora biti torej v zalogi določena količina surovin za vse obdobje, v katerem novi produkt ne more nadomestiti starega. Če se ta zaloga v rokah industrijskega kapitalista zmanjša, pomeni to le, da narašča v obliki blagovne zaloge v rokah trgovca. Razvoj prevoznih sredstev omogoča, na primer, da se prepelje bombaž, ki leži v uvoznem pristanišču, hitro iz Liverpoola v Manchester, tako da lahko tovarnar v razmeroma majhnih delih po potrebi obnavlja svojo zalogo bombaža. Vendar pa leži potem isti bombaž v toliko večjih količinah kot blagovna zaloga v rokah trgovcev v Liverpoolu. Gre torej samo za spremembo oblike zaloge; Lalor in drugi so to prezrli. Z vidika družbenega kapitala leži tu v obliki zaloge slej ko prej ista množina produktov. Z razvojem prevoznih sredstev se za posamezno deželo zmanjšuje obseg potrebne množine, ki mora biti pripravljena na primer za eno leto. Če pluje veliko parnikov in jadrnic med Ameriko in Anglijo, je več možnosti za obnovev bombažnih zalog v Angliji in se zato zmanjšuje količina bombaža, ki mora biti v Angliji povprečno v zalogi. Enako učinkuje razvoj svetovnega trga, ker se tako pomnože dobavni viri istega blaga. Blago se dovaža postopoma iz različnih dežel in ob različnih rokih.

6.2.2. Prava blagovna zaloga

Videli smo že, da postane na podlagi kapitalistične produkcije blago splošna oblika produkta, in to tem bolj, čim bolj se ta produkcija razvije po obsegu in globini. Celo pri enakem obsegu produkcije ima torej, [95] bodisi v primerjavi s prejšnjimi produkcijskimi načini, bodisi v primerjavi s kapitalističnim produkcijskim načinom na manj razviti stopnji, neprimerno večji del produkta obliko blaga. Vsako blago — torej tudi vsak blagovni kapital, ki je samo blago, vendar blago kot eksistenčna oblika vrednosti kapitala — pa je, razen če iz svoje produkcijske sfere ne preide neposredno v produktivno ali osebno potrošnjo, dokler se torej zadržuje na trgu, sestavina blagovne zaloge. Sama po sebi — ob nespremenjenem obsegu produkcije — zato blagovna zaloga (se pravi ta osamosvojitev in utrditev blagovne oblike produkta) narašča hkrati s kapitalistično produkcijo. Videli smo že, da je to le sprememba v obliki zaloge; na eni strani narašča zaloga v blagovni obliki zato, ker se na drugi strani v obliki neposredne produkcijske in konsumpcijske zaloge zmanjšuje. To je samo spremenjena družbena oblika zaloge. Če se povečuje hkrati ne le relativna velikost blagovne zaloge v primeri z družbenim celotnim produktom, ampak tudi njegova absolutna velikost, je to posledica dejstva, da se s kapitalistično produkcijo povečuje množina celotnega produkta.

Z razvojem kapitalistične produkcije se določa obseg produkcije v čedalje manjši meri z neposrednim povpraševanjem, v čedalje večji meri pa z obsegom kapitala, ki je na voljo posameznemu kapitalistu, z nagonom po večanju vrednosti njegovega kapitala in nujnostjo, da ostane njegov produkcijski proces nepretrgan in da se razširi. S tem nujno raste v vsaki posamezni produkcijski panogi množina produktov, ki je kot blago na trgu ali išče kupca. Narašča množina kapitala, ki je krajši ali daljši čas prikovana na obliko blagovnega kapitala. Zaradi tega narašča blagovna zaloga.

Končno, največji del družbe se spreminja v mezdne delavce, ljudi, ki živijo iz rok v usta, prejemajo svojo mezdo tedensko in jo dnevno trošijo, za katere morajo biti torej njihove življenjske potrebščine pripravljene kot zaloga. Najsi se posamezne sestavine te zaloge še tako hitro zamenjujejo,

[96]

nekaj jih mora biti vendar vedno pri roki, če naj jih nenehno jemljejo iz zaloge.

Vse te značilnosti izhajajo iz oblike produkcije in iz oblikovne spremembe, ki jo vključuje in skozi katero mora produkt v procesu cirkulacije.

Kakršna koli že je družbena oblika zaloge produktov, vedno zahteva njeno hranjenje stroške: stavbe, posodo itd., v katerih se hranijo, prav tako pa produkcijska sredstva in delo, ki jih je treba v večji ali manjši meri trošiti v obrambo pred kvarnimi vplivi, kakor pač zahteva narava produktov. Čim bolj so zaloge družbeno koncentrirane, tem manjši so sorazmerno ti stroški. Ti izdatki pomenijo vedno del družbenega dela, bodisi v opredmeteni, bodisi v živi obliki — v kapitalističnem gospodarstvu torej izdatke kapitala — ki ne preide v ustvarjanje produkta, torej odbitke od produkta. To so nujni neproduktivni stroški družbenega bogastva. So vzdrževalni stroški družbenega produkta, ne glede na to, ali izhaja kot sestavina blagovne zaloge izključno iz družbene oblike produkcije, torej iz oblike blaga in njene nujne spremembe oblike, ali pa štejemo blagovno zalogo samo za posebno obliko zaloge produktov, ki je skupna vsem družbam, čeprav ne v obliki *blagovne* zaloge, tiste oblike zaloge produktov, ki pripada cirkulacijskemu procesu.

Vprašanje je zdaj, v kakšni meri prehajajo ti stroški v vrednost blaga.

[97]

Če je kapitalist svoj v produkcijska sredstva in v delovno silo založeni kapital spremenil v produkt, v dogotovljeno količino blaga, ki je določena za prodajo, in ostane ta neprodana v skladišču, se v tem času ne zaustavi samo proces večanja vrednosti njegovega kapitala. Izdatki, ki jih zahteva vzdrževanje te zaloge za zgradbe, dodatna dela itd., so za kapitalista nedvomna izguba. Končni kupec bi se mu smejal, če bi rekel: »Svojega blaga šest mesecev nisem mogel prodati. Njegovo vzdrževanje v teh šestih mesecih mi ni le omrtvičilo toliko in toliko kapitala, ampak povzročilo razen tega x neproduktivnih stroškov.« »Toliko slabše za vas,« pravi kupec. »Tu poleg vas je drug prodajalec, čigar blago je bilo dogotovljeno šele predvčerajšnjim. Vaše blago ni kurantno in najbrž ga je že bolj ali manj načel zob časa. Prodati ga morate torej ceneje kakor vaš tekmeč.« — Vprašanje, ali je blagovni producent dejanski producent svojega blaga ali njegov kapitalistični producent, v resnici torej

samo predstavnik njegovega dejanskega producenta, prav nič ne spremeni življenjskih pogojev blaga. Svojo robo mora spremeniti v denar. Neproduktivni stroški, ki mu jih povzroča okoliščina, da je vklenjena v blagovno obliko, spadajo med njegove osebne prigode, ki se kupca blaga nič ne tičejo. Ta mu ne plača cirkulacijskega časa njegovega blaga. Celo če kapitalist namerno zadržuje svoje blago, ga ne da na trg v časih dejanskega ali domnevnega prevrata vrednosti, je odvisno od tega, ali bo ta prevrat vrednosti res nastal, od pravilnosti ali nepravilnosti njegove špekulacije, ali bo lahko realiziral dodatne neproduktivne stroške. Prevrat vrednosti pa ni posledica njegovih neproduktivnih stroškov. Kolikor pomeni torej tvorjenje zaloge zastoj cirkulacije, ne dodajo stroški, ki jih povzroča, blagu nobene vrednosti. Po drugi strani pa ne more biti nobene zaloge brez postanka na cirkulacijskem področju, brez daljšega ali krajšega zadrževanja kapitala v njegovi blagovni obliki; torej ni nobene zaloge brez zastoja v cirkulaciji, kakor tudi noben denar ne more krožiti, če se ne ustvari denarna zaloga. Brez blagovne zaloge torej ni blagovne cirkulacije. Če se ne pokaže ta nujnost kapitalistu v $B' - D'$, se mu pokaže v $D - B$; ne za njegov blagovni kapital, ampak za blagovni kapital drugih kapitalistov, ki producirajo produkcijska sredstva zanj in življenjske potrebščine za njegove delavce.

Zdi se, da ne more stvari prav nič spremeniti, če je tvorjenje zaloge prostovoljno ali neprostovoljno, se pravi, če dela blagovni producent zalogo namerno ali pa ostaja njegovo blago v zalogi, ker se upirajo njegovi prodaji okoliščine cirkulacijskega procesa. Vendar je za rešitev tega vprašanja koristno vedeti, kaj razlikuje prostovoljno tvorjenje zaloge od neprostovoljnega. Neprostovoljno tvorjenje zaloge izhaja ali je istovetno z zastojem cirkulacije, ki nastane brez vednosti blagovnega producenta in je navzkriž z njegovo voljo. Kaj označuje prostovoljno tvorjenje zaloge? Vsekakor se skuša prodajalec znebiti svojega blaga kakor le mogoče hitro. Svoj produkt ponuja vedno na prodaj kot blago. Če bi ga odtegnil prodaji, bi bil samo možen (GRŠČINA), ne pa dejanski (GRŠČINA) element blagovne zaloge. Blago kot tako je prej ko slej le nosilec svoje menjalne vrednosti, kot tako pa lahko deluje samo, če in ko zapusti svojo blagovno obliko in privzame denarno.

Zaloga blaga mora imeti določen obseg, da lahko v določenem raz-

dobju zadošča za obseg povpraševanja. Pri tem se računa, da se krog kupcev neprestano širi. Zato, da lahko zadošča na primer en dan, se mora del blaga, ki je na trgu, trajno zadrževati v blagovni obliki, medtem ko drugi del teče, se spreminja v denar. Tisti del, ki zastaja, medtem ko drugi teče, se sicer stalno zmanjšuje, kakor se zmanjšuje obseg zaloge nasploh, dokler ni končno vsa prodana. Zastajanje blaga šteje torej tu kot nujni pogoj njegove prodaje. Razen tega mora biti obseg večji kot povprečna prodaja ali obseg povprečnega povpraševanja. Sicer ne bi bilo mogoče zadovoljiti nadpovprečnega povpraševanja. Po drugi strani je treba zalogo stalno obnavljati, ker se stalno izčrpava. Ta obnovev lahko pride navsezadnje le iz produkcije, iz ponudbe blaga. Ali pride iz uvoza ali ne, je čisto nepomembno. Obnavljanje je odvisno od obdobj, ki jih potrebuje blago za svojo reprodukcijo. Med tem časom mora zadoščati blagovna zaloga. Dejstvo, da ne ostane v rokah prvotnega producenta, ampak teče skozi različne rezervoarje, od trgovca na debelo do prodajalca na drobno, spremeni samo pojav, ne pa stvari same. Dokler ne preide blago v produktivno ali osebno konsumpcijo, je z družbe nega vidika prej ko slej del kapitala v obliki blagovne zaloge. Da ne bi bil odvisen neposredno od produkcije in da bi si zagotovil stalen krog strank, skuša imeti producent tolikšno zalogo blaga, ki ustreza povprečnemu povpraševanju po blagu. Skladno s produkcijskimi periodami se določajo nakupni termini, blago pa je daljši ali krajši čas v zalogi, dokler se ne more nadomestiti z novimi primerki iste vrste. Samo takšno tvorjenje zalog zagotavlja trajnost in nepretrganost cirkulacijskega procesa, in torej tudi reprodukcijskega, ki vključuje cirkulacijskega.

Pomnimo: za producenta B je lahko $B' - D'$ opravljen, čeprav je B še vedno na trgu. Če bi hotel zadržati producent svoje lastno blago sam v skladišču, dokler ga ne bi prodal končnemu kupcu, bi moral naložiti dvojni kapital, enega kot producent blaga, drugega kot trgovec. Za blago samo — ali ga gledamo kot posamezno blago ali pa kot sestavni del kapitala — je popolnoma nepomembno, ali obremenijo stroški tvorjenja zaloge njegovega producenta ali pa vrsto trgovcev od A do Ž.

Kolikor ni blagovna zaloga nič drugega kot blagovna oblika zaloge, ki bi obstajala na določeni stopnji družbene produkcije bodisi kot produktivna zaloga (latentni produkcijski sklad), bodisi kot konsumpcijski

sklad (rezerva konsumpcijskih sredstev), če ne bi obstajala kot blagovna zaloga, so tudi stroški, ki jih zahteva ohranitev zaloge, torej stroški tvorjenja zaloge — se pravi za to uporabljeno opredmeteno ali živo delo — samo preneseni stroški za vzdrževanje bodisi družbenega produkcijskega sklada, bodisi družbenega konsumpcijskega sklada. Povečanje vrednosti blaga, ki ga povzroče, porazdeli te stroške na različne vrste blaga pro rata, ker so za različne vrste blaga različni. Prej ko slej ostanejo stroški tvorjenja zaloge odtegljaji od družbenega bogastva, čeprav so eden izmed pogojev za njegov obstoj.

Samo kolikor je blagovna zaloga pogoj blagovne cirkulacije in celo oblika, ki je nujno nastala v blagovni cirkulaciji, kolikor je torej ta navidezni zastoj oblika toka samega, podobno kakor je nastanek denarne zaloge pogoj denarnega kroženja — samo toliko je normalna. Kakor hitro pa se blago, ki se mudi v svojem cirkulacijskem rezervoarju, ne umakne dohitevajočemu ga valu produkcije, brž ko so torej rezervoarji prenapolnjeni, se razširi blagovna zaloga zaradi zastoja cirkulacije, prav tako kakor naraščajo zakladi, če zastaja denarna cirkulacija. Pri tem je vseeno, ali nastane ta zastoj v kašah industrijskega kapitalista ali v skladiščih trgovca. V takem primeru blagovna zaloga ni pogoj nepretrgane prodaje, ampak posledica dejstva, da blaga ni mogoče prodati. Stroški ostanejo enaki. Ker pa izhajajo sedaj izključno iz oblike, namreč iz nujnosti, da se spremeni blago v denar, in iz težavnosti te metamorfoze, pa ne preidejo v vrednost blaga, ampak pomenijo odtegljaje, izgubo dela vrednosti pri njeni realizaciji. Ker se normalna in nenormalna oblika zaloge po obliki ne razlikujeta in sta obe zastoj v cirkulaciji, se lahko pojava zamenjujeta drug z drugim, in toliko lažje lahko prevarita celo produkcijskega agenta samega, ker za producenta cirkulacijski proces njegovega kapitala lahko poteka v redu, čeprav je cirkulacijski proces njegovega blaga, ki je prešlo v roke trgovcev, zastal. Če se povečata obseg produkcije in konsumpcije, se poveča ob sicer nespremenjenih okoliščinah tudi obseg zaloge blaga. Obnavlja in črpa se prav tako hitro, njen obseg pa je večji. Naraščajoči obseg blagovne zaloge, ki ga povzroča zastoj v cirkulaciji, se zato lahko napak šteje za znamenje razširjanja reprodukcijskega procesa, posebno ko razvoj kreditnega sistema omogoči, da se prikrijejo dejanska gibanja.

[100]

Stroški tvorjenja zaloge sestojajo iz: 1. količinskega skrčenja množine produktov (na primer pri zalogi moke); 2. kvara kakovosti; 3. popredmetenega in živega dela, ki ga zahteva vzdrževanje zaloge.

6.3. Transportni stroški

Tu ni treba obravnavati vseh podrobnosti cirkulacijskih stroškov, kakor pakiranja, sortiranja ipd. Splošni zakon je, da *ne dodajajo nobeni cirkulacijski stroški, ki izhajajo zgolj iz oblikovne spremembe, blagu nobene vrednosti*. To so le stroški, potrebni za realizacijo vrednosti ali za njeno spremembo iz ene oblike v drugo. V te stroške založeni kapital (vštevši delo, ki se uporabi zanj) spada k faux frais kapitalistične produkcije. Ndomestiti jih je treba iz presežne vrednosti in so z vidika vsega razreda kapitalistov odtegljaj od presežne vrednosti ali presežnega produkta, tako kakor je za delavca čas, ki ga potrebuje za nakup svojih življenjskih potrebščin, izgubljen čas. Transportni stroški pa igrajo prevažno vlogo, da jih ne bi tu vsaj na kratko obravnavali.

V krožnem toku kapitala in v blagovni metamorfozi, ki tvori enega njegovih odsekov, se menjuje tvarina družbenega dela. Ta menjava lahko zahteva prostorsko premestitev produktov, njihovo dejansko premaknitev z enega kraja v drug kraj. Cirkulacija blaga pa se lahko izvede brez njihovega fizičnega premikanja in transport produktov brez blagovne cirkulacije in celo brez neposredne menjave produktov. Hiša, ki jo A proda B, cirkulira kot blago, vendar pa ne gre na drug kraj. Premične blagovne vrednosti, kakor bombaž ali surovo železo, tičijo v istem skladišču ob istem času, ko opravijo ducate cirkulacijskih procesov, ko jih špekulanti¹⁰ kupujejo in znova prodajajo. Kar se pri tem resnično premika, je lastninski naslov na stvari, ne stvar sama. Na drugi strani pa je igrala transportna industrija, na primer v državi Inkov, veliko vlogo, čeprav družbeni produkt ni cirkuliral kot blago niti ga niso razdeljevali z neposredno zamenjavo.

Če se torej pojavlja transportna industrija na podlagi kapitalistične produkcije kot vzrok cirkulacijskih stroškov, ta posebna pojavna oblika

¹⁰Storch imenuje to circulation factice [namišljena cirkulacija].

v ničemer ne spremeni bistva stvari.

Transport ne povečuje množine produktov. Tudi sprememba njihovih naravnih lastnosti, ki jo morebiti povzroči, ni z nekaterimi izjemami noben nameravani koristen učinek, ampak le nujno zlo. Toda uporabna vrednost stvari se uveljavi edinole v njihovi konsumpciji, in da bi se konsumirale, utegne biti potrebno, da se premestijo, to je, potreben je dodaten produkcijski proces transportne industrije. V njo naloženi produktivni kapital dodaja torej premeščenim produktom vrednost, deloma s prenosom vrednosti transportnih sredstev, deloma z dodatkom vrednosti zaradi transportnega dela. Le-ta dodatek vrednosti se deli tako [102] kakor pri vsaki kapitalistični produkciji na nadomestilo za mezdo in na presežno vrednost.

V vsakem produkcijskem procesu je zelo pomembno premeščanje delovnega predmeta in za to potrebna delovna sredstva in delovne sile — na primer bombaž, ki gre iz mikalnice v predilnico, premog, ki ga iz jame spravljajo na površino. Prehod gotovega produkta kot gotovega blaga z enega samostojnega produkcijskega mesta, na drugo, ki je prostorsko oddaljeno, kaže prav isti pojav, samo v večjem obsegu. Transportu produktov z enega produkcijskega mesta na drugo sledi še transport gotovih produktov s produkcijskega področja v konsumpcijsko. Produkt je pripravljen za porabo šele, kadar dokonča to gibanje.

Kakor smo prej pokazali, se glasi splošni zakon blagovne produkcije: produktivnost dela in ustvarjanje vrednosti z delom sta si v obratnem sorazmerju. Kakor za vsako drugo, velja to tudi za transportno industrijo. Čim manjša je količina dela, mrtvega in živega, ki ga zahteva transport blaga na določeno razdaljo, tem večja je produktivna sila dela, in narobe.¹¹

¹¹Ricardo navaja Saya, ki šteje za blagoslov trgovine, da s transportnimi stroški podražuje produkte ali povečuje njihovo vrednost. »Trgovina,« pravi Say, »omogoča, da dobimo blago na kraju njegovega nastanka in da ga transportiramo na drug kraj, kjer ga konsumiramo; omogoča nam, da povečamo vrednost blaga za vso razliko med njegovo ceno na prvem in na drugem kraju.« Ricardo pripominja k temu: »Prav, toda kako se mu dodaja dodatna vrednost? Tako, da se dodajo produkcijskim stroškom, prvič, izdatki za transport in, drugič, profit od kapitala, ki ga je založil trgovec. Blago je več vredno samo iz istega razloga, iz katerega lahko postane več vredno vsako drugo blago, ker se porabi za njegovo produkcijo in transport več dela, preden ga kupi konsument. Tega

[103]

Absolutna velikost vrednosti, ki jo blagu dodaja transportna industrija, je ob sicer nespremenjenih okoliščinah v obratnem sorazmerju s produktivno silo transportne industrije in v premem sorazmerju z razdaljami, ki jih je treba premagati.

Relativni del vrednosti, ki ga ob sicer nespremenjenih okoliščinah dodajajo transportni stroški ceni blaga, je v premem sorazmerju z njegovo obsežnostjo in njegovo težo. Je pa veliko okoliščin, ki spreminjajo to pravilo. Transport zahteva na primer večje ali manjše varnostne ukrepe, torej večjo ali manjšo porabo dela in delovnih sredstev, kolikor je pač potrebno zaradi relativne krhkosti, minljivosti, eksplozivnosti predmeta. Pri tem kažejo železniški mogotci s fantastičnim razčlenjevanjem vrst večjo genialnost kakor botaniki in zoologi. Klasifikacija dobrin, na primer na angleških železnicah, obsega debele knjige in je po svojem splošnem načelu zasnovana na težnji spremeniti najrazličnejše naravne lastnosti dobrin v prav toliko transportnih težav in neizogibnih pretvez za goljufije. »Steklo, ki je bilo prej vredno 11 f. št. per crate (zaboj določene prostornine), je zaradi izpopolnitev v industriji in odprave davka na steklo vredno sedaj samo 2 f. št., transportni stroški pa so prav tako visoki kakor prej, za prevoz po kanalih pa še višji. Prej so razvažali steklo in steklenino za svinčeno obdelavo do 50 milj daleč od Birminghama po 10 šil. za toni. Zdaj so povišali transportno ceno, češ da zaradi loma veliko tvegajo, na trikratno višino. Toda tisti, ki ne plača, kar se v resnici razbije, je uprava železnice.«¹² Dalje je dejstvo, da je relativna velikost vrednosti, ki jo dodajajo predmetu prevozni stroški, v obratnem sorazmerju z njegovo vrednostjo, za železniške mogotce poseben razlog, da obremenijo tak predmet premo sorazmerno z njegovo vrednostjo. Pritožbe industrijcev in trgovcev nad tem se ponavljajo na vsaki strani pričevanj navedenega poročila.

Kapitalistični produkcijski način zmanjšuje transportne stroške za posamezno blago z razvojem transportnih in komunikacijskih sredstev kakor tudi s koncentracijo — velikostjo obsega — transporta. Pomno-

ne smemo označiti kot eno od prednosti trgovine.« (Ricardo, »Principles of Political Economy«, 5. izd., London 1821, str. 509, 510.)

¹²Royal Commission on Railways«, str. 31, št. 650.

žuje tisti del družbenega dela, živega in opredmetenega, ki se troši pri transportu blaga, najprej s spremembo velike večine vseh produktov v blago, potem pa še, ker stopajo na mesto krajevnih trgov oddaljeni trgi. [104]

Cirkuliranje, se pravi dejansko kroženje blaga v prostoru, je v bistvu transport blaga. Po eni strani je transportna industrija samostojna produkcijska panoga in zato posebno naložbeno področje produktivnega kapitala. Po drugi strani pa se razlikuje po tem, da nastopa kot nadaljevanje produkcijskega procesa *znotraj* cirkulacijskega procesa in za cirkulacijski proces.